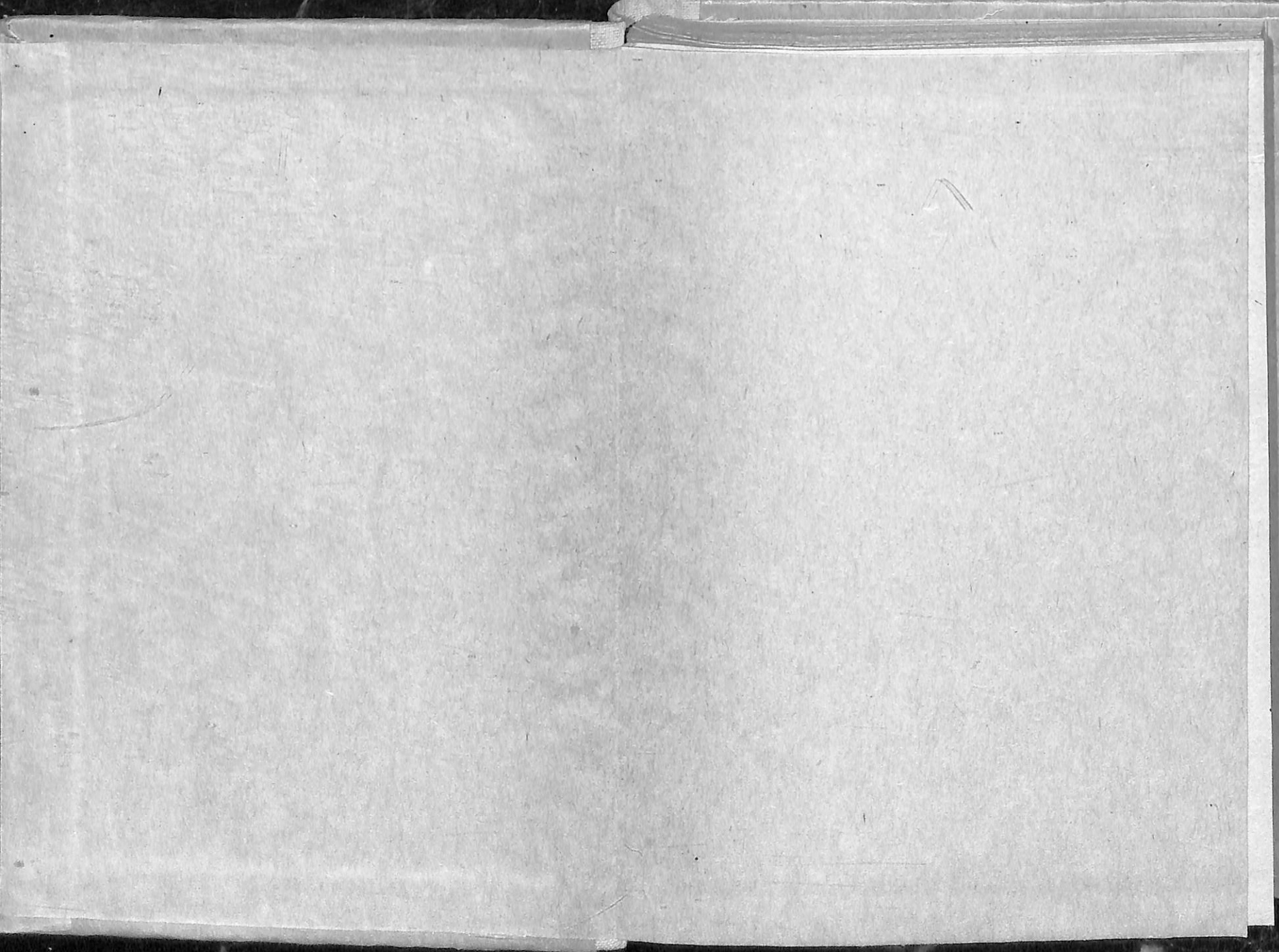

РОМАН КУПЧИНСКИЙ

ЗАМЕТИЛЬ

РОМАН КУПЧИНСЬКИЙ

ЗАМЕТИЛЬ

I

КУРИЛАСЯ ДОРИЖЕНЬКА

Повість зі стрілецького життя

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1991

ББК. 84Ук1-4
К92

«Курилася доріженька» — перша повість західно-українського письменника (1894—1976) із його трилогії «Заметіль», що є талановитою спробою художньо відтворити середовище, в якому зродилася стрілецька ідея, залишивши глибокий слід у пам'яті українського народу. Описувані події автор пережив як співучасник та очевидець, а тому твір має значення «гарячого документа» для вивчення історії відродження державності на західноукраїнських землях.

Вступна стаття Т. Ю. Салиги

Художнє оформлення Л. В. Прийма

Друкується за виданням: Купчинський Р. Заметіль. І. Курилася доріженька: Повість зі стрілецького життя. — Львів: Видавничий кооператив «Червона калина», 1928.

Редактори: В. Т. Звенигородський, К. Г. Зозуляк

К 4702640101-040 — Без оголошення
М214(04)-91

ISBN 5-7745-0393-3

© Т. Ю. Салига, 1991,
вступна стаття
© Л. В. Прийма, 1991,
художнє оформлення

ЧАС СУДИТЬ ПО-СВОЄМУ

Роман Купчинський повертається з тривалого забуття: йому як письменникові доля судила народжуватись двічі — на початку ХХ століття і в його кінці. Та, незважаючи на довгі роки офіційного табу, народ беріг у серці пам'ять про свого барда, бо в народну любов він увійшов у буремний час визвольних змагань за розбудову української державності, тобто у легендарні роки Українського січового стрілецтва... Забилась тоді туга у молодому стрілецькому серці, обізвалась мелодією, і злинула словами перша пісня — «Ой шумить, шумить та дібровонька». Зразу ж понеслась у світ нова — «Човник хитається серед води»... До поета приходила популярність пісняра. З'являлися твори «Заквітчали дівчатонька», «Гей там, у Вільхівці», «Як з Бережан до кадри», «Накрила нічка», «Зажурились галичанки», «Ірчик», «Засумуй, трембіто» та інші.

Популярність і — забуття... Де логіка? В чому причина? На ці питання, звичайно, відповідь є. Але час судить по-своєму. Бо як не силкувалися обвішати Купчинського ярликами «націоналізму», в житті все було інакше: він просто любив Україну, він нею жив. Ім'я його тільки почало посправжньому вкарбовуватись у галицький літературний процес, у тогочасну періодику, стало озиватись життєдіяльним громадським голосом. Та повіяли буреломні вітри, і він опинився «на тому боці».

Сьогодні, під кінець ХХ століття, коли ці буреломні вітри втихають, а ми піднімаємося з колін своєї трагічної прилишкості, чуємо серцем, що художнє слово Р. Купчинського не розтерзане, воно тільки розірване на хресті мук, але ще живе, ще дихає і навіть бринить перелунням нинішнім:

Багата ти еси і бідна, Україно,
Мій краю дорогий, і раю, і руїно.
Благословенна ти й проклята рівночасно,
Замаянна добром і крита лихом рясно,
Топтали твій загін наїзники недобрі...
Та ти, мов Фенікс той, все воскресала знову,
Стрясала попіл з риз, відзискувала мову,
Вмивалася дощем, поїлася россою
І дивувала світ нетлінною красою.
Надхни мене тепер, добавь снаги і хисту,
Щоб гідно описать твою красу пречисту!

Ідеал України, пречиста любов до неї освячували, її освітлювали усе життя і творчість Р. Купчинського.

А складалося його життя так.

Народився Роман Григорович Купчинський 24 вересня 1894 року в селі Розгадові Бережанського повіту, тепер Зборівського району, на Тернопільщині, в родині греко-католицького священика. Та незабаром батько перейшов на нову парафію — до села Кадлубиц на Бродівщині, де й минало дитинство майбутнього письменника.

По закінченні Перемишльської гімназії у 1913 році Р. Купчинський відразу вступає до духовної семінарії у Львові, хоч теологічна атмосфера не заїмпонувала юнакові. Правда, вчитися тут довго не довелося: через рік він записується до легіону Українських січових стрільців, де за довгих шість літ зазнав усіх фронткових лих, досягнувши чину поручника та посади командира сотні.

У 1920 році Р. Купчинський потрапляє в польський полон, який відбуватиме в Тухольському таборі (Польща). Після табірних поневірянь він поступає на факультет філософії до Віденського університету. А невдовзі повертається до Львова і продовжує студіювати філософію в Українському таємному університеті. На цей час Р. Купчинський вже одружений. Його дружина — Олена Ходоровська; ростуть їхні діти — дочка Таня і син Юрій.

З 1924 року можна означувати другий період творчості письменника (перший, в основному поетично-пісенний

чи поетично-композиторський, припадає на попередніх вісім літ, починаючи із 1916-го). Тепер Р. Купчинський активно віддається журналістиці. Він входить у редколегію газети «Діло», в якій друкує популярні гумористичні нариси та фейлетони під псевдонімом Галактіон Чіпка. Оскільки в «Ділі» зібрався колектив найавторитетніших галицьких журналістів, Купчинський працював тут аж до 1939 року. Паралельно він друкується в «Неділі», «Шляхах», «Літературно-науковому віснику», «Дзвонах», «Нових шляхах», «Літописі «Червоної калини», «Календарі «Червоної калини», двотижневик «Назустріч», журналах «Світ», «Ілюстровані вісті» та інших.

Цікавий і вельми красномовний факт для розвитку художнього життя Галичини — утворення літературно-мистецької групи «Митуса» та випуск часопису під однойменною назвою. Р. Купчинський разом з Василем Бобинським та Павлом Ковжуном був організатором і групи, і часопису. На жаль, вийшло лише чотири номери «Митуси», але і в них виразно окреслився естетичний напрям, що мав пошукові модерністські засади. Тут друкувались Д. Загул, М. Семенко, М. Одолян, Є. Яворський, А. Павлюк, В. Левицький (Сафронів), Ю. Липа, М. Леліт, М. Вороний, М. Обідний і чимало інших авторів. Окрім того, журнал не тільки репродукував роботи таких майстрів, як О. Архипенко, Ю. Нарбут, П. Ковжун, але й вів теоретичні розмови про модернізм у малярстві, музиці тощо. При оцінці творчості Р. Купчинського, зокрема його поетичних речей, про це конче слід пам'ятати, адже, маючи глибокі симпатії до традиційної української народної поезики, він не лише шанобливо ставився до символізму, але й працював у цьому напрямку.

У той же період, тобто в 30-ті роки, Купчинського обирають головою Товариства письменників і журналістів. Ця творча організація була досить життєдіальною та продуктивною в Галичині. Зокрема, в 1932—1933 роках вона присудила літературну премію В. Самчуку за роман «Во-

линь», а Ю. Косача, Б. І. Антонича, С. Гординського, Г. Журбу, Б. Кравціва, С. Левинського назвала кращими авторами. У 1934 році було звернуто заслужену увагу на творчість Є. Маланюка, Ю. Липи, В. Левицького (Сафроніва), в 1935 році — на книги віршів С. Гординського «Буруни», «Слово про Ігорів похід» (переспів), О. Ольжича «Рінь», Я. Дригинича «Різьблена тінь», В. Гаврилюка «Соло в тиші», В. Ткачука «Сині чічки», К. Гриневичевої «Шестикрилець», повість Н. Королевої «1313». На цьому фоні тоді вже виділялася проза Ірини Вільде: «Метелики на шпильках» та «Химерному серцю» Товариство письменників і журналістів присудило другу премію (першої не одержав ніхто). Згадуємо про це з тією метою, щоб намалювати читачеві загальну картину, літературну атмосферу, в якій Роман Купчинський не тільки працював і жив, а й яку сам творив. Адже на 1933 рік припадає вихід у світ третьої частини його трилогії «Заметіль» — «У зворах Бескиду». Перші дві — «Курилася доріженька» і «Перед навалою» вийшли з друку в 1928 році.

Був і третій період творчості Р. Купчинського — еміграційний. Він тривав від 1940 року до кінця життя письменника (помер Роман Григорович 10 червня 1976 року в Оссінгу під Нью-Йорком). За межами України — чи було це в Польщі чи Німеччині, в Австрії чи США — письменник працював уже менш продуктивно. 1964 року у Вінніпегу вийшли його «Мисливські оповідання», а через рік у Нью-Йорку — сатирична поема «Скоропад». Після смерті автора побачили світ збірник вибраних пісень «Ми йдемо в бій» (1977) та збірник вибраної лірики і прози «Невиспівані пісні» (1983).

В радянський час на Україні твори Р. Купчинського не виходили жодного разу. Друкуючи трилогію «Заметіль», спочатку першу її частину — «Курилася доріженька», а відтак дві наступні — «Перед навалою» та «У зворах Бескиду» — окремими виданнями, «Каменярь» прагне поверну-

ти сучасному читачеві в особі автора самотнього письменника, творча доля якого певною мірою дописує драматичну сторінку української літератури. Підкреслюю, саме драматичну, адже Купчинський ніколи не мав змоги шліфувати свій письменницький талант у кабінетних умовах. Спочатку шість років воєнного режиму, потім табір, арешти, тюрма Бригідки. Творити доводилось лише в інтервалах, прихачем. Але виходило так, що саме екстремальні, напружені, неприродно важкі моменти та ситуації оберталися творчими удачами. Найкращі ж пісенні тексти й музику до них Р. Купчинський написав на війні — в час героїчно-трагічний. У таборі для полонених Купчинський створив свій ліричний шедевр «Лети, моя думо». А після війни «в криміналі на Бригідках», як згадував потім сам поет, «на потребу часу» він склав пісні, що також належать до доволітих. «Просили мене спів'язні (Зен. Пеленський), — читаємо в його незакінчених нотатках «Дещо про себе», — «Зложіть нам якусь молитовну пісню, ми собі рано її заспіваємо». І я зложив пісню «Боже великий, творче всесвіту». І в'язні її співали, хоч потиху, бо сторожі сварили. А другу теж у криміналі: «Ми по таборах і тюрмах». І її перший раз заспівали в тюрмі. Обі ці пісні були зложені без гітари, бо не можна було мати, бо де взяти було її в криміналі?»*

По війні, під час певного творчого спаду в літературному процесі Галичини, зрозуміло, важко було і Купчинському. Народ сподівався на перемогу, а доводилось переживати поразку, тяжку й болючу поразку. Адже Україна вперше в історії ставила справді державною Україною — і тут поразка, біль втрат. Згарячу звинувачувалися й ті, котрі офірували собою в ім'я цієї високої ідеї, — українська інтелігенція, яка, мовляв, не змогла довести справи до кінця, випустила з рук перемогу. О такій порі, коли

* Купчинський Р. Дещо про себе // Невиспівані пісні. Нью-Йорк, 1983. С. 15.

ще не стихли суперечки про винних у поразці, коли розчаровані в дальшій потребі служити колись омріяваним високим ідеалам ще не отямилися, Р. Купчинський писав «Заметіль», власне, перші її частини — «Курилася доріженька» і «Перед навалою». Письменник наче включався в дискусії, оперуючи мовою фактів як очевидець, як той, хто має що розповісти про те, що діялось на фронті, яким був цей фронт, хто вмирав і хто ставав героєм. Словом, «Заметіль» — це глибоко реалістична розповідь про історію не видуману, про історію, яку творив і сам автор, а вона творила його. Не будемо зараз оцінювати та коментувати трилогії (це спробуємо зробити в післямові при виході у світ третьої частини): хочемо дати читачеві змогу скласти власне враження про твір.

Але розмову про Р. Купчинського не уриваємо. В його творчому світі є багато цікавих фактів, різних площин. Скажімо, феномен Р. Купчинського-пісняря вимагає вивчення його природи в двох аспектах — поетичному й музичному (композиторському). Не претендуємо на виснажливість такої розмови, але для пізнання цього феномена бодай у найзагальніших рисах важливо взяти до уваги твердження самого автора.

«Село (Кадлубиці, де письменник ріс. — Т. С.) було велике, співоке, і я від ранніх літ слухав з приємністю коляд, гагілок, обжинкових і весільних пісень. У моїй родині спів і музика були традиційні — так по батьковій, як і по матірній лінії. Мій батько співав гарним тенором, а по матірній лінії в домі Підсонських гра на фортепіано й гітарі дзвеніла в кожному поколінні. Моя тітка Софія знаменито грала на фортепіано. Була акомпаніаторкою молоденької, шістьнадцятилітньої, Крушельницької, коли відбувся її перший публічний концерт у парохіяльній stodolі, в Белелуях біля Тернополя.

Тому й не диво, що, коли у 1902—3 році батьки купили для моїх сестер фортепіано (Вірта), мене тягнуло до нього більше, як до шафи з конфітурами... В гімназії співав я в

хорі — спершу альтом, потім тенором, але на ніяких інструментах не грав. Мало того — навіть не пробував, бо мені в хаті казали, що я «фіш»*.

Музикування Купчинського почалося на фронті з 1916 року. А вже під кінець війни він мав заслужену славу пісняря. Безперечно, в цьому, окрім благодатних домашніх умов, зіграла свою роль і фронтова доля, що звела його з такими людьми, як М. Гайворонський, Л. Лепкий, Я. Яро-славенко. Всі вони активно працювали в жанрі пісні, при цьому часто й співпрацювали. На співпрацю з композиторами Купчинському взагалі таланило: те, що його твори обробляли М. Вериківський, В. Барвінський, М. Колесса, Н. Нижанківський, П. Козицький, С. Людкевич, Б. Вахнянин, Б. Кудрик, М. Леонтович, факти не малозначні.

Такий великий інтерес до пісенної творчості Р. Купчинського, думається, був зумовлений не лише її особливою мелодійністю, а й конкретною історичною вірогідністю. До речі, в усіх його піснях: ліричних, жартівливих, маршових, трагічних, — домінує спільна прикмета — одокументальний дух часу. Ці пісні дуже часто включали в себе історичну атрибутику — фіксували місця подій, походи, зберігали топоніміку, навіть конкретні імена. Наприклад, у пісні «Як з Бережан до кадри» живе реальна особа — Осип Теліщак, витівник і улюбленець січовиків, військові будні якого складалися значною мірою з різних пригод.

Як з Бережан до кадри січовики манджали,
То краялось серденько із горя та печали.
Кервавилось серденько хорунжого Осипа,
Як нам з очей зникала та Золотая Липа.

А в період дислокації Українських січових стрільців під Куропатниками й Конюхами Купчинський написав «Човник хитається», «Накрила нічка», «Пише стара мати». «Човник хитається», наприклад, відтворює конкретний пейзаж. Невеличка річка Ценівка, що розлилася весною, мі-

* Купчинський Р. Дещо про себе. С. 13—14.

сячної ночі нагадувала справжнє море. Під впливом вечірніх тужливих зітхань хорунжого УСС Василя Соловчука, що згадував свою кохану, поетові вдалось створити цей глибоко ліричний сюжет інтимного плану.

«Що штовхало мене,— писав через багато літ автор,— до складання пісень? Не натхнення, а потреба, просьба, трагічна подія, а часом настрої — веселий або сумний. Відходимо від коша — пісня, йдемо на фронт — пісня, йдемо на Східну Україну — пісня, а там смерть приятеля, власна або чужа, і так далі»*.

Безперечно, особа Купчинського-пісняря ще чекає свого дослідника. Зараз про це згадуємо лише як про один із штрихів до портрета письменника, бо і пісенна його творчість, і публіцистична поезія, і проза малих та великих форм, і все інше, що виходило з-під пера Купчинського, має певну спільність — тяжіння до факту, до матеріалу на злону дня, матеріалу актуального.

Р. Купчинський справді завжди жив болями свого часу, потребами рідного народу. Його «Ода до пісні» неначе написана зараз, коли наша трагічна мовна ситуація так само жадає рятунку, як жаждала вона і в поетову добу:

Пісне! Велична, рідна Пісне!
В тобі є все: і древня наша слава,
Володимира хист, і мудрість Ярослава,
І наших прабатьків ворогування злісне,
І Богдана розвага,
І Богуна відвага,
І Дорошенка ум, і хитрощі Мазепи,
І гомін гір,
І блиск зір,
І шум лісів, і розговори степу.

Це вже, як бачимо, лірика публіцистична, в якій він намагається урізноманітнити форму вірша за допомогою ритмічних засобів. Багато критиків і при житті, і вже по смерті письменника говорили, що талант Купчинського

повністю не розкрив своїх ресурсів. Правда, межі досконалості завжди умовні, й, оцінюючи творчість Купчинського, не завжди можна підносити надто високо планку художніх вартостей. Але слід відзначити, що він володів добрим поетичним даром, умінням бути тонким ліриком, майстром психологічної деталі. Хіба не про це говорить ось така повоєнна картина:

Червоне море, чорний берег,
І небо — непорушна сталь;
Куди не глянь — розбиті двері
І тінь розп'ятого Христа.

На досвітках — іржаві роси,
Солоні ріки і стави,
Безпутний вітер полем носить
Мички пожовклої трави.

Людино, де ти? Тихо всюди.
Великий Боже, навіть звір?!
Бездонний смуток світом блудить
І сонно кліпає простір...

Є багато речей у Р. Купчинського, які дають усі підстави говорити, що за інших, сприятливіших умов його творчість могла б сягнути вищого рівня. Але письменника слід цінити за його конкретну працю, за те, що він зумів зробити. Богдан Лепкий у короткому огляді української літератури «Наше письменство» поезію Р. Купчинського називав витонченою за формою класичного і модерного вірша. Високі атестації їй давали С. Гординський, Б. Кравців, Б. Бойчук. А трилогію «Заметіль», як свідчить тогочасна галицька преса, «зачитували до дірок».

Сьогодні Р. Купчинський повертається до читача, перемагаючи кон'юнктурні перепопи, долаючи час. Повертається, щоб належати новим поколінням, щоб зайняти своє місце в історії нашої літератури.

ТАРАС САЛИГА

* Купчинський Р. Дещо про себе. С. 14.

Село Бужани чи не найбільше з усіх сіл Золочівського повіту. Лежить воно на захід від Золочева, при битім шляху, що, наче велетенська сіра змія, поклався поперек села і далі — поперек бужанських піль та сіножатей. Може, й то йому завдячує село свій розріст і свій вигляд... Здається, що так, бо не тільки в Золочівщині, але й цілій Галичині, чим село далі від битого шляху, тим воно як не бідніше, то бодай на бідніше виглядає.

Бужани і не бідне, і не погане село. Хати хоч і з непаленої цегли, але великі, гарні, мало котра на одну кімнату... Довкруги хат багато зелені, переважно ясень та осокор. Садків овочевих небагато, хіба що при пасіці, і то по більшій часті терносливи, що то їх пруньками звуть, та не мудрі груші — гнилиці.

Посередині села, на пригорбі, церква велика, трибанна, славна на цілий повіт тим, що її самі бужанці ставили, а архітектором і будівничим був старший брат Склярський. Біля церкви зараз приходство, помітне на всю околицю не так великим садом, як тим, що ціле обгороджене і ні в однім місці пліт не б'є поклонів.

По другій стороні шляху, за церквою, громадський майдан і на ньому школа, чолом до дороги, мурована та простора, одинока будівля в селі з червоною бляхою на даху.

Коли йти чи їхати з Золочева а стати на останнім горбі перед селом, то червоний дах школи видніє ще більше від срібного на церкві, на приходстві і на декількох господарських хатах.

Не без того, щоб не було в Бужанах і корчми, але вона ні не паношиться, ні не впадає в око величиною чи особливим положенням.

Довкруги Бужан ниви, ниви і ниви, тільки з одного боку над берегами річки сіножаті, громадський вигін і десь-не-десь вільхові гайки.

Від півночі і заходу безмежний хвилястий простір, від полудня чорніється ліс на обрії, а від сходу недалекий горбок заслонює від на невисокі Вороняки, що біля Золочева простяглися.

Земля в Бужанах не надзвичайна. Хоч і ходили коло неї бужанці добре, виробляли, мов грядку на городі, не все давала добрий урожай.

Але давно люди не пам'ятали такого врожаю, як у 1914 році: не тільки в Бужанах, але й у цілій Галичині. Вигналися вгору збіжжя, як гай, і колос на них зав'язався великий та повний. Радувалось око хлібороба, коли любовним поглядом обіймало свої загони, вкриті густою шитою золотом та сріблом. Тільки позбирати б усе та звести при божій допомозі, а не загляне голод на переднівку, не витягне ексектор послідньої козушини за податки.

Та не дала доля спокійно зібрати благодатей землі... Що лиш налилися віддіві жита та пшениці, що лиш запахла медами біла гречка, а вже на землі і на небі показалися тривожні знаки якихось великих, страшних подій.

При кінці червня грянула громом несподівана вістка: наслідника престолу вбито!.. Стряслася від цієї вістки ціла Австрія від Трієста до Підволочиська. Принишкла, причаїлася і кожна палата, і кожна ліп'янка, вслухаючись у мертву тишу, яка запанувала після того, — тишу, яка родить завсіди бурю.

Галицькі села вслухувались у цю тишу не менш від других. Хто з часописів, хто з поголосок довідувався про ультимат до Сербії, про недалеку мобілізацію...

А в ясні липневі ночі сунулась по синяві небес комета...

Старі люди лучили її появу з незвичайним урожаєм і з цього пророкували війну. Вечорами стояли гурти селян на вулицях і з острахом дивились на небесне явище, слухаючи набожно пояснень старих дідів. А діди розказували,

що і за їх пам'яти, і за пам'яти їхніх батьків та дідів комета все була вісником війни.

Слухали люди оповідань дідів, і тиша, що запанувала в світі після Сараєва, видавалась їм ще більш таємничою і страшною.

Надійшов урешті день 28 липня.

Війна!

Стоую птахою понеслась вістка понад галицьку землю. Летіла понад подільські ниви, понад підгірські ліси аж до підмарних вершків Чорногори. Бистріша від розставних коней, голосніша від весняного грому, забігала в кожний куток, у кожне місце, щоб кинути одно вагітне слово: війна!

В краю наче би в одну мить запалали тривожні віхи. Орач кидав на половині скиби плуг, звозільник не докладав снопів на віз, прачки вертали з брудним біллям з ріки. Тихе, спокійне галицьке село закітлювало, мов муравлице, коли над ним крикнути: «Комашки, комашки, ховайте свої подушки: татари йдуть!» В кожному селянинові відізналась одідичена по батьках, захована в найдаліший куток і призабута пам'ять татарського лихоліття. Кожний, сам не знаючи чому, боязко поглядав на схід, звідкіля його предки не раз і не два дожидалися орди.

Тієї днини не курилося, як звичайно, з сільських коминів. Кому в голові їда була?! Небувала, велетенська подія, яку живе покоління знало хіба з балачок здитинілих дідів про пруссаків чи Італію, сколихнула застоялими душами всіх, вирвала з хлібонасушної буденщини і казала бодай на хвилю забути про все, що досі мало самотності і найбільшу вартість.

Не минула скоролетна вістка і Бужан. Від місяця село надслухувало, всякі поголоски з уст до уст передаючи. Молодші річники до війська покликали, але великого лементу в селі не було. Пам'ятав народ недавню мобілізацію, «як то нашому зі сербом за Боснію пішло». Нічого з цього не вийшло! Серби настрашилися, і до війни не прийшло.

Але тепер воно інакше виглядає.

Цісар письмо до своїх народів написав, про війну сповіщає.

Ось на будинку громадської управи видніє оце письмо. Велика біла плахта, на якій чорними буквами виписана війна.

А щоб не було ніяких сумнівів, то цісарський підпис під цим стоїть.

Гурт селян під управою щораз збільшується.

Над'їде хтось із поля, то так і оставляє коні на дорозі, а сам з батоком біжить до гурту. Читають люди цісарське письмо і весь час головами потакують. А старий Федорій, що ще на Італію ходив, аж шапку зняв, мов перед образом святим.

Пригнаний вагою літ, дід Федорій великим був приятелем цісаря і вірним сином Австрії. Все в біді та недостатку, тільки й добра зазнав, що при війську, як сам казав: дванадцять років, мов з батога тріснув! Прийшлося вертати домів, хоч і не було пощо і нащо. Вернув, оженився та віку при дітях доживав. Але свої найкращі літа, літа військової служби, все добром згадував. А вже найбільше — то війну з Італією. Де його не зачіпити, де не перестріти: «Діду Федорію, розкажіть що про Італію», — ставав і розказував. Спершу нове, а потім частіше те, що вже всі чули.

Тепер, коли люди читали маніфест австрійського цісаря, він стояв тихо, схиливши голову і слухаючи набожно цісарських слів, мов євангелія в церкві. Кожне з них вбивав собі добре в тямку, бо це ж не що-будь, але цісарське письмо!

Скінчив хтось читати, і на мить стихло біля громадської управи. Мимохиті очі всіх звернулись на діда Федорія, мовби ждали від нього чогось.

Дід підняв голову і випростувався, наскільки йому згорблена працею спина дозволила. Сірі пригаслі очі заблимали якимись огоньками, а стрепіхаті брови мигнули на чолі.

— Война! — сказав твердо і рішучо. — Война!!

Довкола залягла ще більша тиша. Всі немов застигли на місцях. Ніхто й ворухнутись не смів...

— А дуже там на ній страшно? — спитав нараз якийсь хлоп'ячий голос і відразу прогнав гнітючу тишу.

Дід подивився в ту сторону, звідки впав запит, і засичав:

— Думаєш, що так, як на весіллі, коли стануть хлопці до бійки?! То, сину, не є жарт.

Далі махнув рукою, помовчавши хвилинку:

— Але не бійся. Що теперішня війна до тамтої! Колись, бувало, куля з кріса то була куля. Діру виверчувала таку, як зубом від борони. А тепер що?! Видів я теперішні кріси. Мізинного пальця в дуло не встромиш.

— Встромити не встромить, але забити, то вона ліпше заб'є, як тамта груба! — сказав хтось із гурту.

— Заб'є, як поцілить у серце або в голову, а як у руку чи в ногу, то й знаку не буде. Не та війна, що давніше бувало... Приходимо ми раз до італійського села, Верета називалося. Тихо, спокійно, ніби ніякої війни нема. Наш капітан, німець, лютер був, а гострий як бритва. Бувало, за що-небудь, то хлопців на дерева підтягав. Але раз то таки мало сам зі світу через те не пішов. Вкрав був котрийсь гуску...

— Чекайте, пане Федорій, — перервав йому хтось делікатно, — а як генерали на війні: гинуть так, як і прості вояки?

— Не так, бо їх менше. Але буває часом. Вони на конях, то їх здалека видно. А як ворог підступить і зможе засягнути, то найбільше на них б'є. Та вже кому як кому, а музиці найгірше. Ти бодай маєш кріс, стиснешся плече о плече з другими і йдеш хоч би чортові в зуби. А вони тільки труби мають. Кулі свищують, гармати огнем ригають, а ти, музико, грай! Багато з них паде — найгірша служба.

— А той, що прапор несе?

— Той найхутше гине, бо на нього всі мають око. Але бодай є за що гинути, сказано: прапор несе!

Коло діда Федорія робилося щораз то більше глітно. Як давніше ніхто вже й слухати не хотів дідових воєнних історій, так тепер кожне його слово було важне і цікаве. Війна перестала бути чимсь далеким, за горами літ захованим, а станула перед селом і зазірала в кожную хату...

— Діду, скажіть, а як можуть так генерали знати, хто куди що? Таж то можна за хатою притаїтися, за копицею сховатися, за корчем засісти. Відки вони довідаються?! — спитав знову якийсь молодик.

Дід Федорій зморщив брови.

— Йди, дурний. Все то на папері. Такі мапи мають, що й наше село, і твоя хата геть усе є на них. Подивиться і вже знає.

Ті з господарів, що в війську служили і хоч не на війні, то на маневрах були, притакували за дідом.

— Правду кажуть Федорій.

Тільки щодо війни, котра з них страшніша — теперішня чи колишня, не могли з дідом погодитися.

— Вже що не говорять, — каже один з них, — але тепер війна страшніша. Перше, заки набив кріс, заки стрілив... А тепер п'ять разів стріляє і зараз знову наладує.

— А гармати?! — додає другий. — Та то йде громом. А скоростріли?! Знаєте, що то є? За п'ять минут курення нема!

— Говоріть ви своє! — не піддається дід Федорій. Але думає: хто його знає... Не бачив він тих гармат, ні тих скорострілів. Що то люди не потрафлять видумати?! Адже колись, за його часів, волами до Львова їздили, а нині все залізниця. Так і з тамтим. Хто може знати, що за машини тепер на світі...

Крізь товпу протискається Василя Татаринного жінка, що то її Мариночкою кликали. Висока, смаглява, старша вже, хоч ще сивого волоса в неї не знайдеш. Завсідни весела і говірка — нині якась мов не своя. Тільки що відважніша від других жінок, тому й зважується між мужчин улізти.

Станула біля діда Федорія і помалу, непевним голо-
сом запитала:

— Діду, а то всі хлопці на ту війну підуть?!

Дід Федорій глянув на неї спідлоба і якось неохоче від-
повів:

— Всі не всі. А ті, що мають піти.

— А мій Миколка!? — вирвалося з її дрижачих уст.
Здавалося, що вона жалує тих слів і рада б їх завернути,
та вони вилетіли — і пропало.

Дід кепкуюче посміхнувся:

— Тю на тебе! Таж твій Миколка в війську служить.
Як же ж не має йти?!

Мариночка не тратить надії: мовби все залежало від
діда Федорія — так його очима просить...

— Може, його не возьмуть... Він же такий делікатний.
Де йому ту війну витримати?..

Дід насупився як сич.

— Диви, яка мудра! То молодого цісаря забити могли
оті серби, а твій син не може піти на війну?! Я сам, якби ме-
не тільки взяли ще, то пішов би. Все-таки щось буду ро-
бити...

А потім, зітхнувши:

— Але нащо їм такого старого луба! Як я був такий,
як твій Миколка, то співав, як ішов на війну...

І на знак, що авдієнція скінчена, дід Федорій відвер-
нувся від Мариночки і тихою ходою поправцював через
майдан. Тільки що не йшов він, як перше, згорблений, а
випростався, скільки змоги, і капелюх якось бадьоріше по-
садив на голові. Почув старий вояка запах гарматного ди-
му, пригадав собі жорстоку велич бою, і кров живіше загра-
ла в старому тілі. Війна — це щось такого, що хто пере-
був її, рідко без гордості згадує про неї. Завелика небез-
пека смерті, щоби, оминувши її, не чути розкоші на згадку
про це. З відходом діда Федорія не було вже між зібраними
особи, що притягала б увагу всіх.

Потворилися малі гурти, і то дивна річ на селі: не гур-

ти родин чи рівних маєтків, а гурти рівних літ. Інстинкт на-
казував сходитися тим, які належали до одного річника,
разом ставали до бранки і разом служили при війську.

На тому місці, де перед хвилиною викладав свої погляди
дід Федорій, опустіло.

Тільки Мариночка стояла як заворожена, а зір її летів
кудись понад хати, понад поля, далеко-далеко, де в вели-
кому місті Відні син Миколка служив при уланах. Летіло
за зором і материне серце та раненою голубкою припа-
дало до кованих воріт столичної казарми...

Довкола Мариночки шуміли розмови, як вода в річці,
то тут то там виплигували понад товпу вигуки, мов пструги
з бистрої хвилі, а Мариночка стояла непорушно, як самотня
береза над водою, і тільки думки летіли в далечінь, і тільки
уста нечутно ворушилились. Молитва до Бога чи лист до
сина...

Нараз усі розмови стихли, мовби ножем перетяв.

Дорогою, що спускалася вниз біля громадського дому,
їхав хтось на ровері. Мурований шлях стелився скатертю
під колеса ровера, але зараз за ним піднімався і котив ку-
р'яву навздогін.

— Либонь, з Золочева! — кинув хтось між товпу
здогад, і голови повернулись у сторону кур'яви.

Вона швидко зближалась, і бистріші очі вже розпізна-
вали убрання на приїжджім. Біла сорочка з виложеним ков-
ніром, попеляті штанці до колін, а на голові сивий спорто-
вий кашкет.

— Панич від нашого директора! — сказав хтось голос-
но і побіг на дорогу. За ним подався й собі хто цікавіший.

Ровер, з'їхавши з горба, в повнім бігу зближався швид-
ко до гурту. Бистрі очі добре розпізнали: на ровері їхав
панич від директора» — Петро Зварич, молоденький сту-
дент прав, що завжди перебував у свого дядька, учителя в
Бужанах, на вакаціях.

Ще змалку відумерли його батьки, спершу мати, а за
нею і батько — священик, і Петро остав круглим сиротою.

В гімназії давав собі раду сам, а на вакації приїздив до дядька Городюка, що мав рідну сестру його матери. Бездітні Городюки прийняли його за рідного сина, а він теж приліг серцем до тих щирих людей, як до своїх найближчих. Весь час гімназійних студій удержувався з лекцій, а в вищих класах заробляв навіть стільки, що міг і вбратися старанно, і видати зайвий гріш на люксус: совганку і танці.

Веселої, безжурної вдачі, ніколи не зражувався хвилими невдачами. Не повелося раз — пробував удруге, а не пішло і за другим разом — брався втретє за діло з таким запалом, якби це було за першим разом.

Товариші зі школи любили його і за веселу вдачу, і за його добре серце. Ніколи не відтягався від підповідання і не жалувал давати до відписування задачі. Змалечку дуже слабосилий, під впливом спортив розрісся, покріпшав. Це запевнювало йому визначний голос у своїм класі, пошану в нижчих, а «запанбратство» в вищих. Фізична сила зродила в нього певність себе, може, трохи й завелику, а, получена з уродженою задиркуватістю, приводила не раз до прикрих інцидентів, над якими Петро завсіди щиро потім жалів.

Скінчивши гімназію, записався на права і отсе вже рік сидить у своїх дядьків на селі. Ні слухати не хотіли, щоб він ішов куди-небудь на лекцію.

— Хіба ж не маєш що в нас їсти! — говорив старий Городюк.

— Все ж таки прикро сидіти вам на карку.

— Не будь смішний. Дітей у нас нема, стає на нас двоє — стане і на тебе.

А стара Городюкова додавала:

— Яка ж твоя наука буде, коли лекція тобі півдня забере?! Сиди в нас, учися. І тобі ліпше, і нам приємніше.

Петро остався і відразу взявся до книжки, щоб не заслужити собі назви залізного правника, яких тільки було в околиці.

Помужнів багато за цей рік. Здорове повітря Бужан

розвинуло груди, сонце осмалило лице, а вітер засіяв легенький вусик під носом.

Гарний з нього був хлопець. Високий на ріст, тонкий у поясі і широкий у раменах. Тойке чорне волосся кучерявилось на висках і над чолом, брови сходилися майже над рівним носом, тільки розділяла їх пруга, що йшла поперек через чоло. Це знак від кінського копита і пам'ятка від сивого коня, що ще в батька ходив у візку. Ця пруга не шпептила його, навпаки — додавала молодому обличчю мужеськості і краси. Під бровами сиділи невеликі, але цікаві сірі очі, що раз запалювались огнем, як два вуглики, то заходили мрійливим серпанком задуми. Usta тонкі, затиснені, разом з розвиненою добре бородою вказували на рішучість і сильну волю.

Весь рік свого побуту в дядьків Петро мало куди їздив. Але останній місяць, повний великих світових подій, не давав йому спокійно всидіти на селі. Мало не щодня їздив ровером у Золочів, щоб довідатись про новини і розказати їх дома.

І нині вертав він з новиною. З новиною, яка то морозила, то розпалювала, то страхала, то радувала молоде серце. Війна! Щось нового, щось нечуваного, щось великого!

По дорозі спинили його під громадським домом.

— Що ж там, паничу? — питали з усіх сторін. — Війна?!

— Війна! — potwierдив Зварич. — В Золочеві вже гуде, як в улюю.

— А військо вже вийшло?!

— Курінь вісімдесятого полку вже поїхав на Сербію.

— О! Дадуть же вони їм. Я сам служив при вісімдесятиці! — хвалився якийсь господар. — Вісімдесятка — то не жарт!

— То не лядвери! — додав другий і подивився на свого сусіда, що служив при тридцять'ятці.

«Лядвер» обрушився:

— Що так дуже хвалився. Нам при лядверах більшу школу давали, як вам. А вправи ми найліпше робили.

— Війна тобі, брате, не вправи.
— Нібито вісімдесятка з іншого тіста.
— Тихо будьте, чекайте! Вже зачали війну самі,— втихомирював хтось там.— Послухаймо ліпше, що в Золочеві коїться.— А звертаючись до Зварича: — То, кажете, вже військо їде?

— Їде, але не все! — відповів Зварич таємничо.
— Бо й не треба. Що там тих сербів є. Кілька полків вистане.

— Не в тім річ. Ви думаєте, що то на Сербії скінчиться?
— Що? Може, Італія?!— запитав дід Федорій, що вдруге підійшов до гурту.— Знов би так набрала, як колись.

— Італія ні. Вона тепер союзниця. Але Росія...
— Росія!? — вигукнуло нараз кількох.
— Росія!? — здивувався дід Федорій.— Не може бути! Таж російський цар помагав нашому, як на Мадярах билися. Де ж би тепер...— А по хвилі додав: — Ов, то була б біда! Войська в нього видимо-невидимо. Тяжко би прийшлося нашому.

Вістка про Росію понизила бадьорий настрій. Знали про ту Росію люди небагато, бачили стільки, скільки можна побачити, перекрадаючись до Почаєва на прощу, але чули про неї дивні речі. Це така країна велика і багата, якої другої в світі нема. Народ, щоправда, темний, але скільки його там є і якого різного. А скільки там війська: солдатів і козаків?! Недобре було б, якщо Росія пішла би проти нас...

Дід Федорій думку думав. Люлька в роті згасла, очі бровами накрились, а він тільки головою кивав: то потакував, то перечив. Вкінці рішив:

— Ні! Таки не може бути, щоб на нас москаль наступав. Адже нема за що битися. Ні наш тамтому, ні тамтой нашому нічого не завинили.

Зварич приязно всміхнувся до діда:

— Хіба ж треба нині, щоб була вина? Австрія їде на

Сербію, Сербія просить помочі в Росії, Росія хоче забрати щось від Австрії — і готово. А за Австрією стоїть Німеччина, а за Росією Франція, і так може ціла Європа піти.

Дід Федорій недовіряв:

— Кажете, німець за Австрією стоїть... А войну не давно що з нею провадив.

— Не недавно що, діду, а вже далі п'ятдесят літ буде. З того часу багато змінилося.

А щоб не задалеко заганятися, Зварич трохи спустив:

— Щодо Франції, то ще не знати, як воно буде, але Росія вже стягає військо на границю. В Золочеві кажуть, що за день-два вже війна вибухне.

— То десь і другу, і третю резерву покличуть?!— почувлися тривожні голоси.

— Бачите, того не знаю, але певно, що будуть кликати.

Довкола Зварича стихло, хоч мак сій. Недобрі вісті привіз він їм з міста. Не сподівалися навіть, що за цими вістями надтягатимуть щораз то нові, а одні гірші від других. Далі за вістями прийдуть події, що, мов борвій, пронесуться над їхнім тихим селом і зметуть не тільки не одного чоловіка, але й не одну хату, не одну загороду. Що, окрім ворога зі сходу, прийде ще ворог свій, може, страшніший від тамтого, і що перший не заб'є кулею, другий буде вішати, і що один не вкраде, другий заграбить. Ні в гадці собі не мали бужанці, що їх село тут, як і другі, лежить у вічнім стовковищі народів — у Галичині, що місця в ньому не буде, не скропленого кров'ю і не зритого кулями.

Вістям Зварича вірили і не вірили. Де ж таки, щоб цілий світ на себе ставав?!.. Але, видно, таки щось у тім є, коли Золочів про те балакає.

Поникли голови в долину, поорані лиця ще більше морщилися, а очі мимохіть зверталися в сторону сходу, в сторону Росії.

— Ну, бувайте здорові, я вже мушу їхати додому,— поквавпався Зварич.— Там також на мене чекають.

— Нема, паничу, нікого в школі.

— А де ж?

— Я видів, що пан директор з панею пішли на приходство.

— Коли?

— А от недавно. Може, півгодини буде.

Зваричеві не була прикрою ця вістка. Поїде просто на приходство і там усім разом перекаже все, що чув у місті. Величина тих страшних новин давала йому насолоду. Уявляв собі, як ці вістки приймуть там — на приходстві.

Отець Керницький пополотніє зразу. А може, й ні? Хоч який він тихий та Богу духа винен, все ж таки москвофіл і хто зна, чи не радітиме в дусі, що побачить, може, оцю вимріану тверду Русь, до якої стільки разів зітхав і за яку стільки наперечився з Городюком.

Пані Керницька тільки руками сплесне. Вона завзята австріячка, шира українка по батькові і «Діло» на своє ім'я передплачує. Раділа, що серби дістануть заплату, хоч, як казав її чоловік: «Все-таки то якісь слав'яни». Але нехай би сиділи і не рипалися...

А Наталка?!..

На згадку про неї Зварич усміхається. Як-то в неї будуть переполохані оті сині волошки під чорними віями. Як дрижать оті рожані пелюстки, що так часто розхиляються в усміху. Вона так дивно-дивно подивиться на нього і скаже, певно, як не раз: «Пане Зварич! Не страште нас!»

Приємно везти страшні новини, коли півсвідома надія шепче тобі до уха, що вони не такі-то вже страшні. Адже ні мови нема про те, щоби москалі ввійшли в границі Австрії. Золочів який малий, а кишить від війська. Австрія, Німеччина — дві потуги, два великі військові обози, дві непобідимі армії. Техніка, виряд, вишколення!.. Ні! Нема страху. Можна страшити.

Весело чогось Зваричеві на душі, сам не знає чого. Немов везе Бог зна які милі новини.

Скрутив у вуличку, що біля церкви і панотцевого городу...

На льоху, як звичайно, вигріваються собаки.

Зірвалися з дзвявкотом і просто на нього.

— Гектор! Неро! Що, дурні, не пізнаєте? — крикнув до собак, і страшні звірюки зразу присмирніли. Тільки на ровер дивилися спідкока.

З кухні вибігла дівчина, щоб, як звичайно, боронити когось перед псами, але, побачивши, що то «паннич зі школи», завернула з половини дороги.

Петро поставив ровер під хатою і почав обтирати лице хусточкою. Недалека дорога, але день гарячий і порохи на дорозі.

Крізь отворене кухонне вікно виповзував легенький димок, а з ним розкішний запах паленої кави.

«В сам раз!» — подумав Зварич і аж усміхнувся до славної бужанської кави. Не раз добра кава — це одинока річ, чим може похвалитися попівський дім і чим заслуговує собі довшу пам'ять у новому поколінні.

Кавові міркування Петра перервала пані Керницька, що з млинком від кави з'явилася на порозі.

— Пане Зварич, доки ви там будете гуздратися. Всі вже так чекають на вас, а ви, як панна, чепуритесь.

— Цілую ручку! Я зараз. Дуже опорошився і зіпрів.

— Ет, що зіпрів. Ходіть-ходіть скорше. Нема в нас дуже так до кого робитися гарним.

Зварич рад не рад мусив іти як стояв. Поміляється пані Керницька, коли каже, що нема до кого робитися гарним. Йй усе здається, що Наталка ще дитина. Не бачить ні тих плечей, що недискретно напинають суконку, ні тих плечей, що вже золотий пушок дістають, ні тих рук, що чимраз більше обточуються. Для пані Керницької сімнадцять літ — то ще дитина.

Пригладив розбурхану чуприну і рушив до покою. На порозі до їдальні стрів уже всіх: і дядьків, і отця Керницького.

«А панна Наталка де?» — мало що не вирвалося йому. Але вкусився за язик і привітався.

— Як ся маєте, пане Зварич,— заговорив отець Керницький.— Чекаємо на вас і чекаємо, а ви з жінкою забалакались, а про нас забули.

— А, власне, якби не я, то пан Зварич ще стояв би під хатою,— говорила пані Керницька.— Причепурювався, як на празник.

— Ну, панна в хаті, не випадає! — підсміхнувся Городюк і моргнув оком через окуляри.

— Яка там панна! — махнула легковажно рукою пані Керницька.

Пані Городюкова не забирала слова. Висока, сива як голуб, гарними чорними очима дивилася з любов'ю на Петра, що стояв серед кімнати, свіжий, здоровий, опалений сонцем і рум'яний на лицях. Здавалося їй, що це не сестрин син, а її власна дитина — так любила вона отого «хлопчиська паскудного», як не раз говорила йому.

— Ет, ви тут за панни почали...— знетерпелився отець Керницький.— Я цікавий, що там нового в місті... Ходіть, молодче, сідайте та розказуйте! — звернувся він до Петра і, взявши його за руку, повів до канапи та посадив поруч себе.

— Війна зі Сербією вже почалася,— став розповідати Зварич.

— Вже почалася! — покрутив недовірливо головою отець Керницький.— А ми знаємо, що щойно тільки виповіджена.

— Військо вже їде, і нині рано, як кажуть, мали початися перші бої.

— «Мали початися» — то ще дуже далеко до «почалися»,— заопонував панотець.

— Як же це? — здивувався Городюк.

— Зовсім просто, господине! Моя думка така, що серби скапітулюють і не буде кровопролиття.

— То ви, отче, не знаєте сербів... Я особисто не маю нічого проти того, щоби сербам трохи втерти носа. Забагато наброїли.

— І я те саме кажу,— обізвалася пані Керницька.— Зачіпалися на кожному кроці...

— То правда, пане добродію,— погоджувався панотець,— але все ж таки воно ліпше було б, якби якось мирно цілу ту справу полагодити.

— Як ви це розумієте? — спитав Городюк.

Отець Керницький звернув до нього свою кругленьку лису голову і затріпав розчепіреними руками.

— Я ж казав як, пане добродію: серби скапітулюють, і буде по всім.

— Дав би Бог,— зітхнула пані Городюкова.— Мені чогось їх, знаєте, панство, жаль. Все ж то слав'яни...

— Добрі слав'яни,— обрушилась пані Керницька.— А що вони болгарам недавно виробляли?!

— То, Юльцю, зовсім, пане добродію, інша справа,— почав боронити сербів панотець.

— Лишім, панство, слав'ян! — перебив Городюк.— Слухай, Петре, а що там з Росією чувати?

— Мобілізує. Кажуть, що за день-два може вибухнути війна між нею, Австрією і Німеччиною.

Отець Керницький хвилю мовчки кліпав очима, збираючи думки, а далі підняв руки до неба.

— Бог ласкав, пане добродію, не допустить до такого нещастя. Ще нехай би там, пане добродію, зі Сербією билися. Але з Росією, борони, Боже. Нещастя було б. Таж то сила! Хто може з нею зачіпатися!?..

— Сила, але на глиняних ногах! — докинув Городюк.

— Те-те-те, господине. То в вашім «Ділі» так пишуть.

— В «Ділі» пишуть те, що правда. Ти сам нарікав під час російсько-японської війни, що в Росії крадуть, як круки,— докинула від себе пані Керницька.

— Юльцю! Чи я кажу, люблю, що не нарікав? Але пан директор що іншого твердить.

— Я тільки стверджую факт, отче-добродію. Росія — велике дерево, але підгниле, спорохнявіле, і перша-ліпша буря його переверне.

— Думаєте, може, господине, що ваші «Соколи» і «Січі» перевернуть його? Помалу, помалу.

Директор нервовим рухом відгорнув з-під горла бороду, а далі скинув окуляри і почав їх чистити.

— Хто знає! — вимовляв з притиском і усміхаючись злобно. — Може, наші «Соколи» і «Січі» таки перевернуть догори ногами вашу матушку...

Отця Керницького став нараз тиснути ковнірець, і він витягав, як міг, свою коротку грубу шию з нього.

Пані Городюкова не віднині знала, що чищення окулярів у чоловіка а тиснення ковнірця в отця Керницького означає поденервування, і тому прийшла загроженому мирові на поміч:

— Слухай, Петре, — звернулась до вихованка, — а як там у Золочеві? Спокійно, як звичайно?

— Спокійно воно ніби є, але не як звичайно. Багато військових, по казармах страшенний рух. Одна сотня трицять п'ятого полку відходила нині на Броди.

— Одна сотня — то ще не армія, — сказав Городюк, вже спокійний і з вичищеними окулярами на носі.

— Кажуть, що минулої ночі багато артилерії відійшло, а кавалерія мала також іти. Все на російську границю.

— А як люди?

— Жиди найбільше гарячаться. Патріоти такі, що й не приступай. Нині рано на Валах співали гімн, а якийсь хлоп не скинув шапки. Кинулися на нього, ледви вирвався.

— Певно, вони перші до такого, — промовив гнівливо Городюк. Він їх недолюблював віддавна і довів до цього, що в селі був тільки один жид.

— Вся біда через отих жидів, — додав по хвилі. — Думаєте, що ця війна не їхнє діло? Схочуть — буде цілий світ битися, не схочуть — зі сербської авантюри нічого не буде.

— Хе-хе-хе, — засміявся отець Керницький. — Господи директор нарікають на Росію, а зі своїми поглядами про жидів сам раз би туди надавалися. Там би вам щораз якийсь погромчик маленький...

— Побачите, отже, Еміліяне! Погром для мене річ гідка, некультурна, але не раз-то пасія бере чоловіка, коли роздумуєш чи читаєш про жидівські махінації.

— А таки, пане добродію, господине, якби не жиди, то не раз не знати було б, що робити. Відома річ, що там, де жидів викинули, промисел падав, торгівля марніла, і держава накінці тратила своє значення. Візьмім Іспанію...

Отець Еміліян любив історію та суспільну економію. Весь час, вільний від обов'язків, присвячував він їм і прибирав гарну бібліотеку з тієї ділянки науки. Дійшовши в розмові до своєї спеціальності, готовився до довшого викладу. Вже й руки поклав на живіт, і відкашлянувшись, директор і його жінка зрезигновано лагодились вислухати реферат на тему «Жиди і Іспанія».

Петро не був настільки уважливий. Як тільки розмова оминула його і потяглась між дядьком і панотцем, він незаметно підвівся з крісла, постояв хвилинку біля дверей, а далі висмикнувся надвір. Але і його дядька пощадила цим разом доля. Саме коли панотець, віддихнувши, почав: «Іспанія, отже, господине»... — ввійшла паніматка і попросила до підвечір'я.

— А де ж пан Петро? — спитала, обкинувши зором кімнату.

— Вийшов перед хвилиною! — відповіла пані Городюкова, бо тільки вона запитала, як він викрадався з кімнати.

Тим часом Петро зашився вже був у садок і водив очима довкола. Весь час, коли сидів у кімнаті, думав над тим, де могла подітися Наталка. В хаті її не було, бо не показала, може, пішла куди-небудь? Хіба купатися...

Садок Керницьких був зараз біля приходства, там і кілька вуликів стояло. За ним ішов спадисто вниз город, перетятий навхрест стежками, на яких по боках росли сливи та стелилися низом порічки. За городом у доли, над самою річкою, — малинник. Там не раз останніми

днями ходив з Наталкою, паніматкою і тетою збирати малини, які цього року були дуже рясні і добірні. Отець Еміліян та Городюк не прилучувались до товариства, а заходили де-небудь у холод поготорити чи до альтани в садку на партію пікету.

Петро сподівався, що коли Наталка в городі, то тільки в малиннику, і подався туди...

Сонце, що саме стануло над недалеким лісом, крізь густе галуззя слив кидало на стежку криваво-золоті п'ятна. На безхмарній синяві неба догоряв помалу веселий літній день, ситий і лінивий. Ледве помітний передвечірній легіт хилився то тут, то там листом деревини, мовби хто оком кліпав.

На кінці стежки, що виходила в малинник, Петро пристанув і глянув довкола. Ніде ні живої душі... Стрункі біли малин виганялись понад усяку хопту, мов сосни понад кущі ліщини. Десь-не-десь облітав їх повій і злучував міцними шнурочками в одну гушавину. Місцями, ще вища від малин, розкішна кропива блискала ядовитим листом до сонця.

Петро вже хотів завернути, коли нараз почув немовби плескання на воді.

— Вона! — майнуло йому в голові, і він почав скрадатися крізь малинник.

Річка була неглибока, і не було страху, щоб хто-небудь кого-небудь міг підглянути при купелі, бо ніхто там не купався. Але зате часто Наталка мочила в річці ноги, сидючи на широкій кладці.

Петро ледве чуто розхилив останні корчі і зиркнув на річку. Прибережна верба закривала йому особу, тільки босі стіпи виплигували поза брунатний пеня, мов свавільні рибки. Сонце простелило на воді світлий килим і за кожним плигом ніжок розсипало довкола безліч краплин широго золота. Світлий килим весь час хвилював, розгойдуючи воду в вузьких берегах.

Петро забув про засаду пристойности. Не випадало ж

молодому хлопцеві підглядати панночку, коли вона мие ноги, обнажена хоч би тільки по коліна. Адже не знали тоді люди, ні припускати не могли, що за кільканадцять літ панночки з обнаженими поза коліна ногами ходитимуть по вулицях!

Покуса була завелика. Зварич легенько, по міліметрові, вихиляв голову поза пеня, який зовсім непотрібно стирчав напроти кладки. Ось уже показалася кістка, за нею литка з рожевеньким коліном, а зати́м сніжно-білий рубець отої частини гардероби, яка, хоч така захована і невинна, має не меншу літературу від жіночого личка чи серця.

Ще дрібку вихилання — і Петро побачив Наталку цілу.

Сиділа зі спущеною головою, з руками, спертими на кладці, без думки чи глибоко задумана. Сонце просвітлювало вже й так золоте її волосся, що, зав'язане турецькою зеленою хусткою, висувалось неслухняно з-під неї. Очі, ті так добре знані Петрові сині волоски, прикриті були довгими темними віями, що таким контрастом били до її ясного волосся і погідних синіх очей.

Підглянути добре, але треба було тепер нечутно відійти, бо ану ж Наталка зірветься з кладки або хоч глипне несподівано в його сторону. Але й покидати жаль... Саме тепер Наталка підняла на воду одну ногу і приглядалася їй. То перебирала пальчиками, що рубіном миготіли від сонця, то вигинала вниз цілу стопу, міряючи оком підбиття, чи високе. Петро мав найліпшу нагоду переконатися про правдивість слів отця Еміліяна, який часто хвалився, напинаючись не так на всю висоту, як на всю ширину: «Ми, Керницькі, всі расові». На старім Керницькім цього не можна було пізнати, бо салом обріс занадто, але Наталка була струнка як яличка і чути було в ній стару добру попівську расу, яка споконвіку плекалась і вишляхетнювала по затишних приходствах.

Не знать, чим би те підглядання Петрове було скінчилося. Зварич щораз то більше нагинався і витягав шию, мов цікавий журавель. В молодечім запалі міг стратити

рівновагу і гепнути собою перед лице молоденької Зузани, яка, шоправда, тільки ноги мила, але все ж таки була в купелі. На щастя, затупотіли якісь босі ноги по стежці, і Петро, відірвавши очі від Наталки, почав пильно шукати за малинами. Із-за куща порічок блиснула червона хустина, і здоровий жіночий голос закликав:

— Паничу! Прошу йти до кави... А не бачили де нашої панночки?!..

То Настунька, панотцева наймичка, вийшла шукати за молодими.

Петро зробив кілька кроків назадгуз і шойно тоді відповів:

— Не бачив... не знаю, де панночка!

— Ну, то йдіть самі, а я пошукаю. Може, в альтанці вишивають... Але я кликала,— додала, якби до себе,— були б обізвалися.

Настунька знову задудніла по стежці, а за нею поволеньки поплівся Петро.

Раз у раз приставав і оглядався, чи не майорить уже серед малин зелена хустка, не блистять золоте волосся. Не було...

Коли ж підійшов під ганок, з садка вийшла саме Наталка, трохи задихана і вже без хустки. Вона, як тільки почувла голос Петра, спершу притаїлась, а потім швидко — мешти на ноги і поза пасіку хотіла перебігти його. Але тільки рівночасно з ним поспіла.

— Добрий вечір, панно Наталко,—привітався Петро весело.

— Моє поважання! — ледве кивнула головою і, мов ображена королівна, ввійшла на веранду.

Петро зробив таку міну, ніби мовляв: «Не знаю, в чім річ».

— Ви, може, на мене чого злі? — запитався.

Наталка блиснула на нього сердитим оком і відворкнула:

— То так не робиться, пане Зварич.

— Ов, буря і то така дуже офіційна: «Пане Зва-

рич»,— попробував зажартувати Петро, але жарт вислухали тільки стіни салону, бо Наталка зникла вже за дверима канцелярії.

При столі в їдальнім покої були вже всі. Знана з доброти бужанська кава парувала з філіжанок і манила розкішним ароматом. Пані Керницька глянула ще на стіл, чи все в порядку, і просила сідати. Бракувало Петра і Наталки.

Рушила до дверей, щоб ще раз кликати, бо кава вистигне, а всім прецінь відомо, що зимна кава нічого не варта. Але в дверях стрінулася з Петром і відразу напала на нього.

— Де ви подіваєтеся? Я вже дівку посилала і сама кликала, а вас ні ду-ду!..

— По городі ходив трохи,— відповів Зварич. А побачивши, що другими дверми входить Наталка, додав голосніше: — Малини збирав, такі гарні там ще є!..

Наталка навіть не зводила подивитись у його сторону.

Паніматка здивувалась трохи поведінням Наталки.

— А ти віталася вже з паном Петром?!

— Так, ми вже бачились ...коло веранди! — сказав весело Зварич і глипнув на Наталку.

Вона ж сиділа мовчки, вп'яливши зір у булку та мішаючи каву без цукру. Горішня губа видулась, а храпки в носі нервово розширялись.

«Недобра на мене! — подумав з любовістю Петро.— Треба буде перепрошувати».

На згадку перепросин йому аж серце живіше забилося... Вже кілька разів мусив перепрошувати її. Раз — як кидалися снігом і він її отим срібним пухом закидав геть, що й носа не було видно. Ще як був у семім класі. Вона мало не плакала тоді... Другий раз — як застукав її на вишні, а вона, заскочена і засоромлена, шугнула з гілля на землю. Але образа заключалась не в тім. Спускаючись уділ, зачепила спідничкою за сучок і одно — що роздерла її, друге — що хвильку мала її цілу під бородою. Наталка образилася страшенно, хоч Петро присягався, що не тільки

не думав її страшити, але й нічогосінько не бачив. Третій раз образа фактично мала підставу. Минулого року під час ферій були разом у сусіднього священика на іменинах. Наталка сиділа на цензурі і була за книжку. Він тоді сказав про неї, що обкладинка гарна, але зміст не цікавий. Наталка якраз вибрала той висказ і потім смертельно була ображена, хоч завсіди каже, що в забаві не сміє бути жодних образ.

Кожний раз, коли тільки вона надулася — справедливо чи ні, — він старався вдобрухати її. Яка вона тоді симпатична, коли нібито ще гнівається, а вже куточки уст тремтять легеньким усміхом!.. Сині очі, прикриті темними віями, спершу тільки жмуряться гнівливо і неприєднано. Але згодом повіки розхилюються, а брови в кутках підносяться догори, а напіввідслонені очі подивляться кудись у далечінь так якимось дивно, що на душі в нього тоді радісно, як у маєвий ранок.

Минулого року за цю нещасну цензуру спеціально перепросини вдалися.

— Панно Наталко, — говорив їй потім Петро, — адже я вас не хотів образити!..

— «Дурна гуска без змісту» — то ви вважаєте за комплімент?

— Але ж я так не казав!..

— Але думали. Зрештою, може, маєте рацію. От собі попадянка, що ледве Львів бачила.

— І я також попович, і також поза Львовом далеко не був. А сказав вам от так, щоби щось сказати. Не гнівайтесь на мене, бігме, я про вас так не думаю.

Не знати, як воно сталося, але при тім узяв Петро її за руку, і, хоч не сказав більше ні слова, образа дуже швидко зникла. Наталка, щоправда, вирвала руку, але він донині не певний чому. Чи засоромлена його сміливістю, чи перестрашена Настунькою, що йшла попри них до городу. З тієї пори ще частіше, як досі, ловив її погляд на собі або ловив себе, що поглядом блукає по ній!

Нині також треба буде перепрошувати Наталку. Тільки що нинішня його провина трошки інакша від усіх попередніх. Виразно чув, що погано поступив, і сам встидався перед собою, хоч хто знає, як би зробив удруге, коли б ще раз йому таке трапилося.

Весь час підвечірку сидів тихенько, крадькома зиркаючи на Наталку. Вона ж ні разу не піднесла на нього очей, а віддуті губи зраджували сердитість.

В розмові участі не брав, хіба що запитаний про новини в Золочеві. Отець Еміліян, не скінчивши про еспанських жидів, знову вернув до теперішніх подій та доказував Городюкові, що Росія не буде тепер вести війни, бо ослаблена війною з Японією.

— Ослаблена чи ні, але війну провадити може, — перечив Городюк. — Росія не є панею своєї волі. Що накаже Англія чи Франція, те вона мусить зробити.

— Господине, ви помиляєтесь. Не так-то вже з Росією зле. Там також є якісь політики, дипломати, державні мужі.

— Не перечу, але вони всі слухають наказів з Парижа чи Лондона.

— Така держава мала б бути іграшкою? Таж то кольос!

Слово «кольос» отець Еміліян вимовив з такою гордістю, що не міг не схвилювати Городюка.

— Кольос, але на глиняних ногах! — відповів він утертою фразою всіх публіцистів, не прихильних Росії.

В отця Еміліяна почервоніла шия — знак, що був поденервований.

— Всі ви, «м'які», таке говорите, а самі не вірите в те. Росія може і потрафить ще багато, а в тій країні просто кінця нема.

— Кінця нема, але злочинствам та лайдацтвам і ошуканствам, — додав твердо «м'який» Городюк. — Тюрма народів та ціла ваша Росія! Не те що тут в Австрії, де конституція, де рівні права для всіх, і якби не перешкоди з боку поляків...

— А бачите, — перебив о. Еміліян, — власне, ті перешкоди. Чому витягаєте тільки хиби Росії, а не берете під увагу інших держав?

— Так, але ми все-таки маємо і школи, і свободу зборів, і свободу слова, і право вживати своєї мови...

— Там наш нарід має також свої школи і вживає своєї мови.

— Де?!

— В Росії.

— Яким чудом? Адже там усе по-російськи!..

— Ви то називаєте по-російськи, а я кажу — по-русски.

— А по-українськи?

— Нема українців, нема української мови, то не можна вимагати...

Отець Еміліян глипнув спідок на Городюка і раптом замовк. Побачив, як той здійняв окуляри і нервово витирав їх хусточкою. Знак, що директор схвилювався і що дискусія прийме за хвилю гостріші форми.

Директор вже відчинив губу, щоб заявити своє звичайне: «Я собі, отче, раз на все випрошую», — але паніматка вчас запобігла тому:

— Перестаньте ви бодай нині сперечатися. — А звертаючись до панотця: — Чи є там українці і українська мова, то побачимо найліпше на війні.

— Побачимо! — відповів панотець, але вже в більш примиримі тоні.

— На це не треба аж чекати до війни! — почав знову Городюк. — Хіба сліпий не бачить або видющий не хоче бачити.

— Може б, так вийти на город, — запропонувала пані Городюкова. — Ми собі з панею походимо, а ви собі пікета заграєте. Душно дуже в кімнаті.

Отець Еміліян радий був пропозиції. Що душно, то правда, але ще більша правда, що Городюк готов образитися і тоді два-три дні нема з ким про політику побалакати.

— Справді, ходім у сад! — підхопив думку Городюкової і підвівся з крісла.

Городюк не дуже був задоволений з того, що не дали йому виголосити промови на доказ, що український нарід був, є і буде, що москалі — варвари, що прийде час, коли «сповняться слова нашого генія Тараса Шевченка», і тому подібні речі, які так часто вкладали перед війною «м'які» в уха «твердих». Але остаточно і йому не всміхалося оминання приходу хоч би лиш короткий час. Отець Керницький хоч і кацап, але людина чесна, розумна і одинокий інтелігент у селі. За п'ятнадцять років спільного життя в Бужанах не одну словну баталію звели вони зі собою, і хоч розходилися не раз з гнівом, швидко знову перепрошувались. Їх жінки, не звертаючи уваги на гніви чоловіків, ходили до себе і помалу вигладжували розбурхані протиривенства. За тих п'ятнадцять літ не було, поза політикою, між ними ніяких непорозумінь. Раз тільки приязнь висіла на волоску і то — сміх сказати — через жиду.

Був собі в Бужанах бідний жидок Берко, що сидів у комірнім на громадській хаті, шинкував, торгував яйцями та доставляв Керницьким м'ясо щосуботи і на всілякі okazji. На нього завзявся Городюк і хотів доконче викурити з села. Заложив громадську крамницю і виміг на громадській управі, щоби жидка викинула з хати. Берко бігав як непридомний, просив у Керницького помочі, а його жінка Естерка прийшла раз з усіма бахурами і такий зчинила лемент, що отой матері з купою брудних дітей, що так заводила над своєю нещасною долею.

Але Городюк уперся і не послухав панотця. Жид мав клопот власного городу, поставив на ньому нужденну хижу і перенісся туди.

— Все ж таки і їм треба жити! — дорікав Городюкові.

— Вам, отче, навіть не випадає щось таке говорити. Вони ж кров нашого народу ссали, ссуть і ще довго хотіли б ссати.

— Я вас, господине директор, не питаю, що мені випадає,— відповів ображено Керницький.

З того пішло. Ледве обидві жінки замирили якимось погніваних, а то не тиждень, але рік був би тягнувся гнів.

Сад бужанської парохії розкинений був по цілому городі: сливки і вишні бігли вздовж стежок, а на грядках сиділи груші та яблуні. Але садом звався тільки один закуток, де було три великі горіхи, кілька старих яблунь та висока груша-спасівка. Там стояла в розі і альтана, в якій часто збиралось ціле товариство приходства а де літньою порою отець Еміліян з Городюком грали свою партію пікету. Ні пані Керницька, ні пані Городюкова не мали охоти до карт, тож не було для мужчин ради: вибрали таку гру, яку придумали два самотні мужчини або дві старі панни. І нині, зайшовши в альтану, сіли зараз до карт. Городюк витягнув нотес, а отець Еміліян карти, і за хвилю чути було тільки пікетові вигуки: «п'ять п'ятнайцятих», «три дами, три аси», «чотирнайцять десятків».

Пані Керницька повела паню Городюкову в іншу частину городу, де обидві мали чим полюбувати очі і набалакастися про різні господарські справи.

Наталка остала в хаті. Поспрятувала зі столу і, взявши якусь книжку, сіла собі на канапі, переконана, що зможе читати, а ще більше — що зможе докучити Петрові. Тепер він буде, певно, триматися від неї здалека, бо побачить, що вона не має охоти на балачку. Але раз у раз її очі вибігали поза край книжки і зиркали на Петра, що стояв у салоні і вдавав, що страшенно займається огляданням старого альбому, якого зміст знав напам'ять ще тому кілька літ.

Петро переглянув альбом, перелистувач старий збірник «Ниви» і врешті рішився. Обтягнув блузу, поправив чуприну, потягнув носом і рушив до їдальні. Наталка розчиталася на добре, показуючи із-за книжки тільки чубок ясного волосся.

— Панно Наталко! Чи ви на мене дуже недобрі? — почав сумно.

— Вибачте, я тепер читаю.

Не зражений такою відповіддю, Петро сів побіч на канапу. Тепер бачив її профіль: чоло з маленькою морщиною над очима, тінністі вії і рівний тонкий носик, що разом з віддугами губками робили лице ще кращим.

— Панно Наталко, я вас перепрошую... Я ж нехотячи...

—

— Слово даю.

— Добре нехотячи. То так, пане Зварич, не робиться!

— Я знаю, що так не повинен був зробити.

— Е, дайте мені спокій, я хочу читати.

— Панно Наталко, то ви таки не дасте себе перепросити!?

—

— Я вам виясню зараз...

— Не маєте що вияснити. Це мені нічого не pomoже. Признайтеся, що ви забули...

— Так, фактично... я трохи забувся... Але подумайте, чи я міг припускати, що ви... що вас там...

Наталка відірвала від книжки очі і видивилась на нього.

— Де «там»?! — запиталася здивовано.

— На річці!

— Що ви таке балакаєте?!..

— Слово даю, я думав, що ви на малинах...

— Але ж, пане Зварич... Я говорила про Золочів! Ви мені обіцяли, що прийдете до нас, як будете їхати до Золочева.

Зварич аж тепер полапався. Вчора обіцяв Наталці, що прийде перед від'їздом до неї, бо мала якісь справунки до міста. Забув і поїхав просто зі школи. Наталка за те й розсердилася на нього, що не був у неї.

— Панно Наталко, я... вибачте мені, я зовсім забув, але завтра можу поїхати знов.

Але Наталка вже про що іншого думала. Вона перебігла думкою цілу попередню розмову і, виміркуювши з цього, що Петро підглядав її на річці, почервоніла з досади і встиду.

— Не говорю з вами! — і втекла, лишаючи Зварича, збитого з пантелику та невдоволеного зі самого себе.

Зварич сподівався цілком інакшого закінчення непорозуміння, а тим часом через свій нерозум ще погіршив справу. Лихий на себе, вийшов з хати і, забувши про ровер, поплівся без цілі в село. Сумно йому було на душі, тяжко на серці. Сором за себе і злість на себе! Досі якось не брав поважно свого проступку і аж тепер побачив, що погано, дуже погано повівся. Коли Наталка образилася так за те, що він не прийшов перед від'їздом до Золочева, то що тепер буде за його підглядання. Певно, на очі його більше не схоче бачити. А він?! Чи зможе тепер піти перепрошувати, просити вибачення?! Ні! Ніколи! Ліпше зовсім не буде показуватися в Керницьких!!

Петро не знав жінок, бо й не мав ще часу пізнати їх. Яка ж гарна жінка образиться насправду, коли підглядати її в купелі? Адже кажуть, що навіть Зузанна не дуже була ображена на тих трьох старих жидів, які заглядали в її купальню.

Не знав про це Петро, і тому ситуація видавалася йому такою безвихідною, такою розпучливою.

Вечером дядько вернув додому, припровадивши і Петрів ровер.

— Знаєш, Петре, але то так не робиться. Ходив ти за чим для Наталки — нехай, добре, але треба було попроситися!

— Голова мене чогось розболіла, — вимовлявся Петро.

— За чим же то тебе Наталка посилала?

— Ет! Ти такий цікавий, як мала дитина, — вирядувала Петра пані Городюкова. — За чим ходив, то ходив.

Петро спершу з дива не міг вийти. Адже Наталка за нічим його не посилала! Але зі слів дядька він догупався, що мусила бути мова про те, де він подівся, і тоді, певно, Наталка сказала, що послала його кудись.

Петро почув, як йому якийсь тепло розливається в грудях, а в горлі щось скобоче.

«Добра, кохана дівчина, — думав собі, — рятувала як могла. І то кого? Мене, що тільки завинив перед нею!..»

Вийшов у шкільний садок і довго-довго в ніч пересидів, забувши про війну, про цілий світ, а думаючи тільки про кохану ясноволосу дівчину, що вдавала недобру, не хотіла з ним говорити, а все ж таки оборонила його перед закидом нечемности.

Від Золочева, зі сходу, викотився повновидий місяць і завис над заспаним селом, як велика мідяна миска. Прижмуреним оком розглядав усе кругом: гущавники над річкою, кущі біля хат, попівський город і шкільний садок. В попівським городі бачив дівчину, що сиділа на лавочці, сперши голову на поруччя, а в шкільнім садку хлопця, що при столику під грушею начебто дрімав — замотані думи розсновував...

«Не перші ви і не останні!» — всміхнувся місяць і поплив синім небом далі, лишаючи молодих їх власній долі.

Золочів — мала незначна містина в давній австрійській приграничній полосі. Не визначався між іншими галицькими містечками ні чистотою, ні будівлями. Так, як і другі, можна було його порівняти до рака, що має одну справедливу кишку. Ця кишка в Бродях називалася вулиця Золота, в Бережанах — Адамівка, а в Золочеві — Міцкевича.

На тій вулиці були шоліпші, шобільші камениці, шоважніші уряди і хідники — такі майже, як у Львові. На тій вулиці концентрувалось життя: тут відбувалась променада, тут був показ нової гардероби і нових людей, тут, врешті, виходила недрукована золочівська газета, подавана не з рук до рук, але з уст до уст, яку всі горожани без виїмку передплачували, рівночасно співпрацюючи в її редакції.

На рік чи два перед світовою війною Золочів мало що не став славним на цілий світ. Його знак на мапі, завбільшки сліду по мусі, мав дістати ще чотири хвостики на

боки. Золочів мав стати твердинею. Не досить було військовим, що він і так вже мав славу твердині темноти і қацапства, захотілося ще їм зробити з нього твердиню воєнну. Наїхало було сюди багато булавних старшин, військових інженерів і стали оглядати горби, що довкола Золочева. Міряли, думали, щось копали навіть, але вкінці рішили, що почва Вороняків не надається до підземних будівель, і справа Золочева-твердині пропала. Все ж таки, як природна опора проти сходу, був він дуже важною стратегічною точкою і нарівні з Бережанами рахувався ключем до Львова.

Вістка про війну зі Сербією сколихнула Золочевом нарівні з другими містечками цілої Австрії, але чутки про війну з Росією Золочів відчув далеко сильніше. Він був останнім більшим військовим гарнізоном коло границі, і тому перший задрижав у своїх підставах.

Війна з Росією прийшла ненадібно. До останньої хвилини ніхто не припускав можливості її, і всі вірили, що Росія таки вкінці сховає хвіст під себе.

Але так не сталося.

Одного ранку Золочів пробудився вже з тим, що ген за Вороняками не існує кордон.

«Часопис», що в звичайний час виходив раз на день, а в неділю два рази, тепер почав появлятися щопівгодини. Вістки, веселі і сумні, бадьорі і тривожні, вілітали з головної вулиці і розходились на боки: на Вали, на Глинянську, Підвійте і в сторону Замку.

На першу вістку про війну з Росією Золочів уладив маніфестацію. Населення усяких полів, літ, національностей і переконань рушило зі співом австрійського гімну вулицями міста, щоб дати вислів своїй вірності для держави.

Зварич саме тоді виходив з каварні, як на нього нахлинула хвиля людей, що кричали, співали і вигукували. Не полапавшись спершу, в чім річ, відступився під стіну і роздивлявся по людях, чи не стріне кого знакового. Нарешті доглянув одного — урядника банку, завзятого моск-

вофіла, що не раз зводив з ним завзяті спори на національні теми. Зварич підступив до нього:

— Пане Копоть, що це таке? Де ви йдете?!

В тій самій хвилі якийсь пейсатий жидик крикнув йому над самим вухом:

— Unser Kaiser Franz-Jozef niech żyje!!

Заревіло довкола на всіх галицьких мовах...

— Vivat! — гукав захриплим голосом якийсь грубий панок, що з нагоди війни випив нині подвійну пайку пива і зраджував рухами велику войовничість.

— Hojch! — дерся жидок, автор многолітства, підскакуючи, як коза на припоні.

— Славно! — закричав знайомий москвофіл, якимось дивно всміхаючись до Зварича, і, щоб дати ще більший доказ своїх патріотичних почувань, вийняв швидким рухом з кишені револьвер і випалив цілий магазинок у воздух.

На голос стрілів товпа наче оп'яніла. Все заворушилось, закітлувало, загриміли нові стріли, і похід поплив далі.

Москвофіл Копоть остався біля Зварича, розглядаючись поки що на всі боки. Видно було, що ще не рішався, чи йти далі з походом, чи вже спинити вилив симпатії до Австрії і династії.

— Що ви, пане Копоть, за стрілянину почали? — спитав його Зварич.

— Та то, бачите... була протиросійська демонстрація. Я... також... прилучився.

— Ви?!

Копотеві зробилось ніяково. Він спустив очі, хвилюнку не знав, що відповісти.

— А чому би ні? — рішився вкінці. — Це ж демонстрація не проти нації, а проти держави. Ходім звідсіля, — додав по хвилі, — я вас маю щось запитати.

А коли зайшли на Вали, він нагнувся до Зварича і шепнув:

— Чи то правда, що отця Керницького арештували?

— Керницького?!.. За що?

— За переконання!

— То неможливе, адже я вчора з Бужан.

Копоть відітхнув з полегшею.

— Ну, видно, що то ще не все правда.

— А що ж такого має бути, пане Копоть? — спитав Зварич.

Копоть оглянувся довкола і не відповів.

— Кажіть, що такого? — налягав Зварич.

Біля них переходив якийсь чоловічина. Копоть показав на нього очима — мовляв, «нехай тільки цей перейде». Щойно як незнаний чоловічина скрився за закрутом стежки, відзискав мову.

— То ви нічого не знаєте?!.. Всюди йдуть арешти наших. В самім Золочеві заарештували вже кількох... Десь їх мають вивозити в глибину Австр...

Знову стих, бо якась панночка перейшла попри їх лавочку.

Зварич не розумів того страху, тої осторожності знайомого.

— Ніби за що? — почав голосно. — Так, за самі переконання...

Копоть положив йому руку на коліно.

— Ради Бога, тихше!!.. Вам нічого не буде, але я... ви знаєте... кожної хвили... — говорив задихаючись.

— Але скажіть мені, — спитав уже півголосом Зварич, — на якій підставі арештують, в чім їх підозрівають?

— Мали знайти навіть якісь записки, плани і мапи... Під підлогою в одного...

— Дивіть! — покрутив головою Зварич. — То ваші не дрімали, бачу!

Копоть видимо скривився. В звичайний час був би відповів інакше на таке говорення. Тепер часи змінилися, і він тільки зробив рукою відпихаючий рух.

— Ви знаєте... Я до таких речей не пхався і не вважаю це за чесне. Що іншого національний вопрос, а що

іншого — шпіонаж... Але, — додав по хвилі, — ходять чутки, що арештують усіх без розбору, а навіть і українців.

Зварич щиро засміявся.

— Ну, вже, знаєте, щось такого?! Ви, здається, багато вірите в чутки і самі ними переймаєтесь.

— Переймаюся... — гірко посміхнувся Копоть. — Як не вірити чуткам, коли й тут, у Золочеві, подібне твориться. Я вже й сам чекаю кожної хвили жандармів.

— Але що ви таке?... Адже ніхто не може вас брати за ворога Австрії, хто бачив, як ви стріляли на демонстрації, — сказав трохи злобно Зварич.

На диво, Копоть не полапався.

— І я думаю, що то мені може допомогти. На кожний спосіб, я прошу вас, якби щось до чогось...

— Ні, ви таки, даруйте за слово, занадто перепуджені. Може, там одного-двох арештували, але щоб поголовно, як ви кажете, — то неможливо. А, зрештою, скажіть самі, на випадок, якби так було, що я вам можу допомогти?

— Завсіди, знаєте, різно може бути.

Зваричеві ціла та розмова видавалася такою дивною, такою нечувано наївною, що почала врешті його сердити. Отой сам Копоть, що кілька днів тому з такою ненавистю говорив про «українчиків», що славословив Росію, що не називав Галичини інакше, як «под'ярмна Русь», — тепер нараз дістав страх і звертається до нього, молодого студента, за поміччю. Так, ніби він, Зварич, має голос у поліції, старостві чи війську. З другої сторони, оті просто наклепи на Австрію... Чи ж можна собі подумати, щоб в конституційній державі могли такі речі діятися, про які Копоть оповідає?!.. Не без того, щоб когось із кацапів не арештували, адже мусить держава боронитися перед шпіонажем і зрадою, але щоб поголовно...

— Вибачте, пане Копоть, — глянув він на годинник, — але я мушу вас попрощати. Маю ще деякі орудки.

— Моє поважання! — вимовив голосно і виразно Копоть. — До побачення!..

Зварич швидко віддалився, бо навіть неприємне було йому і те прощання старого москвофіла, що заступив «поважанням» і «побаченням» своє давнє і незмінне «почтєніє» та «свиданіє».

Орудок, властиво, жадних не мав. Приїхав до Золочева, щоб, як звичайно, розвідатись про новини. Війна з Росією не була новою, бо вона вже два дні, як почалася. Правда, ніхто не чув про ніякі бої, але австрійське військо, як усі говорили, було вже за-границею і гнало без бою втікаючих москалів.

«Ясна справа, що жене і буде гнати,— думав Зварич.— Австрійське військо знамените, а Росія?.. Кольос на глиняних ногах...»

— Сервус, Петре! — почув біля себе голос і оглянувся.

Від сторони казарм 80-го полку піхоти йшов йому назустріч Росович, один з золочівських студентів, добрий знайомий Зварича.

— Ти куди?

— Отак іду, аби йти. Приїхав нині до Золочева довідатися про новини. А ти?!

— Я ходив під казарму дивитися. Цікаві там тепер речі можна побачити. Резерва плине з усіх сторін,— говорив швидко і з утіхою Росович.— Нині рано один курінь вісімдесятки відійшов кудись. Так само дві сотні трийцятьп'ятки. З одною пішов сотник Тарнавський, знаєш, той високий, українець.

— Куди ж вони пішли?

— Не знати, на кождий випадок вперед. Ах, брате! Тепер москалі дістануть лупня,— запалювався Росович.

Високий, білявий, з сірими твердими очима, з гладко обголеним обличчям, звичайно поважний і зрівноважений, тепер став як не той. Говорив швидко, немов хапаючись, очі весело бігали довкола, а уста всміхалися задоволено.

— Кажу тобі, ми готові на тій війні багато зискати... Ех, коби Фердинанд був жив, була б наша справа горою. Але

й так добре. Ти знаєш, наші зайняли Кам'янець-Подільський. Чоловіче, москалі днуть, аж патинки гублять.

— Що ти кажеш: Кам'янець вже взяли? — оживився Зварич.

— Взяли і йдуть далі. Є вже чутки, що в Росії революція, царя мали скинути. Але то, здається, неправда.

— Чому! Можливе. Адже там недурно працювали анархісти.

— Друже! То було б гарно... Тільки треба,— додав по хвилі,— щоб ми всі, як один, голосилися до війська, і бити, скільки влізе.

— Чому до війська?! А стрільці?

— Е, брате! Що то стрільці? Кажуть, що збираються десь там піді Львовом. Але то самі просвітителі. Мають за військом іти, робити пропаганду на Україні.

— То не є зле! — сказав Зварич.— З того може бути більше хісна для нас, як з чого іншого.

— Тобі, хіба, так здається. Певно, що й пропаганда має значення, але перше треба здобути терен для неї.

— Вони собі здобудуть.

— Хто? Стрільці?! Їх не дадуть до лінії. Вони мають іти позаду і просвічувати.

Останні слова вимовив Росович якось згїрдливо. Ледве помітна насмішка переповзла через його бліде серйозне обличчя.

— Я йду до війська,— говорив далі.— Хочу зі зброєю стати проти москалів. А ти?! — звернувся до Петра.

— Я... бачиш... ще не знаю. Але коли воно справді так, то піду з тобою.

— Знаменито! — вдарив його по плечу Росович.— Там вже кількох наших зголосилося. Зложимо компанію і гайда!..

На тому слові попрощав Зварича. Стиснув йому сильно руку і пішов швидкою, веселою ходою.

Зварич довго дивився йому вслід. Не міг з дива вийти, що таке сталося з отим спокійним, поважним Росовичем.

Змінився зовсім, мов не той став. Бувало, йшов вулицею помалу, звисивши задуману голову. А тепер?! Голова догори, плечі, вирівняні, уста якогось марша посвистують.

— Невже ж це війна?! — сумнівався Зварич. — Невже ж вона перероджує людей, змінєє характери?

Вперше прийшлося йому над тим застановитися, і вперше побачив, що в тій великій події є ще щось іншого, крім гуку пальби, вигуків наступаючих і стогону ранених...

Сонце вже докочувалось до обрію, як вернув у Бужани. Радий був, що везе зі собою знову цілу в'язку новин, якими обдарує і своїх, і Керницьких.

Саме переїжджав місток, що перекинувся через річку, як із-за закруту показалися перші ряди якогось кінного відділу. Зварич під'їхав ще кількадесят кроків і пристанув біля гуртка селян.

— Драгуни! — сказав хтось у гурті шепотом.

Кіннота їхала кроком, спокійно і велично. Розкішні коні махали головами, форкаючи та підтанцьовуючи. В заходячим сонці горіли золоті шоломи на головах драгунів, виблискували пояси старшин.

Попереду, на чорнім, як галка, коні, їхав сивий, грізний полковник. За ним, сотня за сотнею, чета за четою, драгунський полк — як казка. Все хлопці рослі, молоді, а коні все гніді та чорні. Тисячі кінських копит гримотіло об дорогу і збивало сиву куряву. Та вона мов не сміла високо піднятися і сідати на тих вичищених кінських задах, на тих жовтих сидлах, на тих золотих шоломах. Ледве підійшовши до кінських животів, опадала вниз, щоб за хвилю знову піднятися і знов опастися.

— Ist das Puschane? — питав селян якийсь старшина, відірвавши очі від карти.

— Ая! Бужани! Бужани! — відповідав цілий гурт хором і хитав головами.

— Und Brody, noch weit von hier?

— За Броди питає! — пояснив дяк. — Є Броди, є, але

то «jeszcze daleko», — відповів старшині, докінчуючи для ліпшого зрозуміння по-польськи.

Старшина підігнав коня і зрівнявся зі своїм відділом.

Зварич дивився на кінноту і дихати забував. Така була в тім краса, така сила, що серце вискакувало з грудей, очі від радощів розширялися. Не раз бачив він австрійську кінноту. Маневри бували і коло Бужан. Але тоді кіннота якось інакше виглядала. Певність, що завтра-позавтра скривавить вона оті золоті шоломи, порозтинає оті блискучі пояси, покалічить оті розкішні коні, додавала полкові поваги, святочности і величі. Здавалося, начеб це не звичайні люди, вбрані в драгунський однострій, а казочні лицарі, що вирушили з засвітів на бій з ворогом. Як же ж можна остатися в запічку, коли що живе, що бадьоре рушило на війну по перемогу і славу. Бо що Австрія з Німеччиною розіб'ють Росію — про це не було в нікого, а тим менше в Зварича, сумніву.

Драгунський полк їхав і їхав, і кінця не було. Коням, людям і золотим шоломам... Перед полку вже сховався давно за хатами, а середина видовжувалась і видовжувалась. Здавалося, не полк, не два, а ціла армія драгунів пересувається через Бужани. Щось таке вже має кіннота в собі, що двадцять їздців роблять враження сотні, сотня виглядає як полк, а полк — як армія. Верхівень забирає стільки місця, що кілька піхотинців, і тому робить враження кількох.

Десь там напереді впав якийсь наказ, бо сотня, що саме минала Зварича, рушила трухцем.

Тупіт збільшився, курява підійшла вище, тільки золоті шоломи виблискували в сонці.

Сотня за сотнею переймала крок, і вуж верхівнів ще більше видовжився.

Щоб відділи не шукали дороги, з кожного попереднього оставався один драгун на роздоріжжі і ждав на слідуючих. Кінь тоді нетерпеливився, ставав дуба, присідав на задніх ногах, крутив головою і фиркав ногами, але заліз-

на рука вояка держала його на місці доти, доки не над'їхали ті, яким мав показати дорогу. Вояк тоді пускав поводи, і кінь чвалом нісся за своїми, а на роздоріжжі оставав знову хтось із відділу, що надходив.

Проїхали...

Останній шолом засвітив ще крізь куряву, посилаючи поздоров задивленому селу. Курява осілася назад на дорогу, і село прийшло до себе. Люди почали розходитися по хатах.

Найдовше осталися старі господарі, що самі, може, колись служили при кінноті, і малі діти, що тепер на дорозі вдавали драгунів.

Зварич і собі подався до хати. Минаючи церкву, побачив якусь дівочу постать, що із-за церковного паркану вихилилася в сторону, де недавно зникли останні драгуни.

— Добрий вечір, панно Наталко! — підійшов ближче Зварич.

Дівчина мов зі сну прокинулась. Здрігнулась ціла і повернула голову в його сторону.

— Добрий вечір, — відповіла по добрій хвилі. — Ви вже з Золочева?

— Так, вже, — відповів Зварич, і не знає чому прикро йому зробилося на душі.

— І драгуни вже проїхали, — додав трохи злісно, бачачи, що Наталка знову дивиться їм услід.

Сині Наталчині очі помалу перейшли на нього.

— Проїхали, — сказала сумно. — Шкода таких гарних хлопців...

— Справді такі гарні?! Я не запримітив.

— Ах! Один старшина був прекрасний. Білявець такий, з синіми очима.

— Десь ви то так докладно оглянули!..

— Їхали попри церкву. Близенько! — відповіла Наталка. Не розуміла чи вдавала, що не розуміє злости Зварича.

— Завтра їду голоситись до війська! — вимовив твердо і дивився, яке це враження зробить на неї.

— Ви ж не військовий?! Не потребуєте ще йти.

— Добровільно йду! — відповів гордо, але за хвилину додав багато м'якше і скромніше: — І так за мною ніхто плакати не буде.

Дівчина спустила очі і стала колупати кору на паркані.

— А вуйки?! — спитала півголосом.

— Вуйки?!.. Може, будуть, може, ні...

Розмова на тім застрягла. Ні одно, ні друге не знали, що після того сказати, бо мали замало літ і досвіду, а забагато симпатії до себе. Так за п'ять-шість років була б ця розмова продовжувалась менш-більш у той спосіб:

Наталка:

— Думаєте, ніхто більше не заплаче?

Петро:

— Не знаю... Здається, що ні!

Наталка:

— А може!..

Петро:

— Коби я знав, що заплаче! Ох, скільки я дав би за це.

Наталка:

— Ручу вам, що заплаче...

Петро:

— Наталочко, це правда?!

А Наталка ледве чутно:

— Правда!..

Але тепер розмова як спинилася, то, хоч і одному, і другому тиснулося багато слів на уста, ніхто з них не продовжував її. Тільки Петрові мов причулося легесеньке зітхання за парканом, а Наталці видалося, що очі хлопця зайшли на хвилину мрякою.

— Іду вже додому. Там чекають на мене, — сказав Петро, рятуючи ситуацію.

Вклонився, сів на ровер і від'їхав помалу крайчиком дороги.

Наталка ще не відходила. Дивилася тепер услід за ним, і ввижався їй Петро в золотім шоломі, з блискучим поясом, на танцюристім коні. Їде на війну крізь села, крізь поля і ліси. За ним, за товаришами його очі видивляють люди, сонце грається на них, вітер кінськими гривами має. Гордо і спокійно йдуть у бій, де не один з них поляже... Дві слізки скотилися незаметно по лицях і впали на руку...

Збудилася тоді з задуми і побігла крізь цвинтар до хати...

Зварич не поїхав голоситися до війська на другий день, як грозив Наталці. Городюки спершу і слухати не хотіли про це. Війна не потриває довше, як кілька тижнів, говорили вони, нащо тебе там. І без тебе буде досить війська, щоб дати раду ворогові... Але Петро затався, що піде, бо, мовляв, усі молоді українці голосяться бити москалів, чому не мав би і він піти.

Старий Городюк дав себе переконати.

— Україна, — говорив до жінки, — кличе, а то велика річ. Не можемо хлопця спинювати. Амбітний дуже, і добре, що має амбіцію.

— А як згине? — питалася крізь плач Городюкова.

— Згине!.. Не мусить зараз гинути. Чи то один вертає з війни здоровий.

А по хвилі мовби встидався того, що сказав:

— Врешті, нема ради. Кується доля нашого народу. Будуть жертви, але будуть і успіхи. Жаден нарід без труда не виборів собі волі.

Городюк переконував жінку, вмовляв у себе, але нишком журився вихованцем. Городюкова, раз побачивши, що не вдержить Петра, погодилася з долею і тільки просила, щоб Петро побув ще якийсь час між ними, заки зголосять до війська.

Петро, хоч ще й незголошений, ходив уже в ореолі вояка, а навіть несправджені перемоги австрійської армії прилипали до нього, мов до учасника.

Керницькі знали вже про постанову Петра, і всі погоджувалися з нею, як з боговгодною жертвою. Отець Еміліян, що останніми часами далеко не так гостро виступав проти «українчиків», навіть хвалив Петра.

— Що ж, випадає молодим людям боронити корони. То їх святить, пане добродію, обов'язок.

— Не так боронити, як бити, — грив його Городюк. — Бити і відбивати Україну.

На диво, отець Керницький не тільки не опонував, але й погоджувався на те:

— Якщо є яка Україна в Росії — щастя, Боже. Я не є противний, щоби кожний нарід добував собі волю.

Городюк трохи догадувався, звідки взялася в Керницького така толеранція. Просто страх перед безпардонними арештами, про які вже гуділо довкола, заставив отця Еміліяна змінити погляд на Україну й українську справу.

— Маю враження, пане добродію, — говорив далі о. Еміліян, — що Росія непотрібно запуталася в ту цілу історію. Готова повторитися японська війна.

— І повториться, — стверджував Городюк. — Наші вже взяли Кам'янець, а завтра може прийти Київ.

Отцю Еміліянові все-таки вже того було забагато. — Но, Київ як Київ. Трохи було б заскоро. Адже, пане добродію, і руські війська будуть боронитися. Зрештою, з Кам'янця до Києва — шмат землі. То ж простори а простори!

Директор побачив, що трохи пересадив, і тепер зручно вхопився за оті простори.

— Бачите, отче, яка та наша Україна велика. Самі кажете «простори а простори»!

Отець Керницький перескочив Україну: — Але візьміть ви під увагу Сибір! Супроти цього ціла Європейська Росія — ніщо.

Оця нікому не помічна, але й не шкідлива, розмова була б тяглася в нескінченність, якби не одна подія, яка перервала її, а до того вивела всіх з рівноваги.

Служив у Керницьких за наймита «дурний Якимцьо», чолов'яга середніх літ і величезної сили, якому не доставало не одної, але трьох або чотирьох клепок у голові. Дурний Якимцьо — так звали його всі — спокійний був, як дитина, а роботящий, як віл. Ніколи не сварився з ніким, ні не нарікав. Все усміхнений і задоволений з долі, блукав по гумні, заглядаючи в кожний куток. Тільки час до часу діставав якісь напади, однаке невинні і нешкідливі. Прибігав тоді до кухні, а часом і до покою, та заглядав на небо крізь вікно. Його зеленкуваті малі очка вдивлялися радісно в пусте небо і слідили когось чи щось. Кого він там бачив чи хотів побачити — не можна було довідатись, бо Якимцьо звичайно не відповідав на запити. Все ж таки часом діставав охоту і до розмови. Приходив тоді з таємничою міною до отця Керницького і зраджував йому, що: «За stodoloю Гусака закопали хлопці з Білого Каменя ступу», або що: «По саду вчора ходив жидівський чорт». Всі ці вістки обігали зараз не тільки доми Керницьких і Городюків, але діставалися й до сусідніх священиків, де всі від ряду літ знали Якимця і сміялися з кожного його ідіотизму.

Часом знову Якимцьо розговорювався при іншій нагоді. Бувало, підійде до нього хтось із домашніх чи чужих і питає:

— Якимцю, а до чого я «пикнований»?

Якимцьо довго дивився на питаючого і думав, до чого б то його призначити або «пикнувати», як казав.

— Ги?.. Ви будете до молотільні!

В той спосіб Керницькі і Городюки вже були попикновані всі до одного. Пані Керницька — це була «Матір Божа жидівська», Городюк був призначений «до січкарні», пані Городюкова «до трафіки», Наталка до прачки в Золочеві, а Зварич мав, на його думку, робити кар'єру як доглядач волів на фільварку в Бонишині.

Знаний був дурний Якимцьо зі свого пікнування, і як тільки приїхали до Керницьких гості, то зараз молодь, а нерідко і старші, йшли до нього питатися, куди вони годяться.

Ніхто і в голову собі не клав, що Якимцьо стане колись великою особою, яка буде грізна для цілості австро-угорської монархії. А прецінь так сталося, і то саме в хвили, коли отець Еміліян задумував виложити, який Сибір величезний, який неісходимий.

На подвір'я приходства в'їхав чвалом австрійський улан і спинився тільки тому перед ганком, що кінь не хотів перескочити хати ані не вмів відчинити дверей.

Кінь і їздець були опорошені та змучені. Улан, крім того, був ще й п'яний як ніч, що видно було і з рухів, і посоловлених очей, які непевно дивилися з-під чака на світ божий.

В хаті хоч і помітили вояка, ніхто не вийшов до нього, тільки Зварич вибіг на ганок.

Якимцьо, що рубав дрова коло дровитні, підійшов зі сокирою до улана і таємничим шепотом доповів йому:

— Ви чого тут шукаєте? Ідьте до Підкаменя! Там, під горою, закопані ножі...

П'яна фантазія улана пішла відразу в рух.

— Noże!! Jakże poże?!

Якимцьо мляво посміхнувся і притакнув порожньою головою.

— Ножі і кулі... Коло Підкаменя... Як не викопаете, біда буде з вами.

Улан аж підскочив на сідлі.

— А, jesteś nareszcie! — скричав він до усміхненого Якимця. — Chodź ze mną! Marsz! — закомандував.

Але стрівувався з опором.

— Я не підую, — цідив крізь зуби Якимцьо, — ви самі відкопуйте їх.

Такий непослух випровадив би з рівноваги навіть меншого п'яного достойника, не то улана Австро-Угорщини. Вояк закипів гнівом. Його сірі вуса люто випнулися, мовби хотіли пробити ворога. П'яна голова бундючно заколихалась на ув'язі і відкинулась назад. Уланське чачо переїхало з правого боку на лівий. Улан умлівіч скинув з себе кріс і змірився до Якимця.

— Pójdiesz, psia krew zdrajco, a nie, to ja cię trupem położę.

Якимцьо далі усміхнений, вступався назадгузь перед конем і помаленьку здіймав з плечей сокиру. Хоч ціле лице сміялося, сірі оченята вдивлялися придуркувато-хитро в наступаючого улана. Почувалося, що ось-ось він скочить тигром на вояка і розчерепить, так само всміхаючись, його п'яну, горду голову.

— Якимцю, дай спокій! — крикнув несамовито Зварич і пустився бігти до обидвох.

Ідіот на звук знайомого голосу відразу прісмирнів і спустив сокиру. Крик Зварича тільки подразнив улана. Обернувся з конем до нього і вибалушив на нього свої очі. П'яна голова певна була, що ось має перед собою перебраних російських старшин, яких треба знищити, бо загрожують державі. Підострожений кінь рвонувся чвалом у сторону Зварича.

Зварич на хвилю задубів. Не страх облетів його, а безграничне здивування. Як то? Австрійський вояк мав би піднести зброю на горожанина своєї держави?! Ні! Це тільки хвилеве забуття п'яного і схвильованого чоловіка!.. Вже мав на устах слова догани, коли затріскотів замок кріса, а цівка піднеслася на висоту Зваричевої голови. Ще мить — і гряне стріл...

По здецидованих рухах вояка пізнав, що він не жартує. І щойно тепер почув страх смерти, так докладно і виразно, як ще ніколи. Хотів просто втекти і не міг. Ноги мов приросли до землі, а одна рука, витягнена вперед, так і залякла.

В тій хвилині вибіг з ганку Городюк і з піднесеними руками кинувся до улана.

— Пане улан!.. Прощу вас, що ви робите! — крикнув здавленим голосом.

Улан відірзав очі від Зварича.

— Як то со? Со się pależy! — викинув зі себе, потрясаючи головою.

— Але ж бійтеся Бога! Таж то невинні люди... А той пан також «військовий», — додав, показуючи на Зварича.

Останнє речення припадково було найбільш цінне для рятунку Зварича. Улан помалу спустив кріс і спинив коня.

Зварич щойно тепер відзискав владу в ногах. Назадгузь, назадгузь, весь час обсервуючи улана, дійшов до дверей хати і вскочив досередини. Коли обертався, мигнуло (а може, тільки йому здавалося, що мигнуло!) чиясь лице за шибкою вікна. І нараз зробилося йому стидно. Ану ж це Наталка... Бачила його перестрах і була свідком соромного відвороту... Але що ж було робити. Вояк озброєний, на коні, а ще до того невідповідально п'яний. Втишило все те його надшарпану амбіцію, і Петро пустився в кімнату.

В сінках стрінула його бліда і схвильована Городюкова.

— І чого ти, Петре, там пхався?!.. Нещастя могло бути.

Пані Керницька, вже з пляшкою горівки і чаркою в руках, тільки потакнула і побігла частувати улана. Він далі викрикував щось войовничим тоном, і чути було, як Городюк і отець Еміліян переконають його та заспокоюють.

Зварич за той час зовсім прийшов до себе, а навіть його душевний стан змінився на противний. Вступився перестрах і збентеження, а на їх місце прийшли відвага і задиркуватість.

— Я йому покажу ще, — грозив перед Городюковою уланові.

— Хлопче! Що ти видумуєш!..

— Нічого. Тільки піду до його команданта і запитаюся, чи австрійський вояк має так поступати.

— Але ж, Петре, — заспокоювала Городюкова, — не будь дитиною. То війна. Треба тихо сидіти і не рипатися.

— Я цього не подарую! Щоби він з крісом на мене! — обурювався Зварич.

— І що, дурний, йому зробиш? Чиста дитина з тебе. Дай спокій, я не хочу, щоби ти знову пхався до нього.

Але Зварич не подавався.

— Вже я йому дам. Та він буде мати таку авантуру від команданта, що попам'ятає.

В тій хвили двері від канцелярії, що весь час розмови чогось ніби дрижали, подалися, а в них станула Наталка. Побачивши її, Петро ще більше закукурічився.

— Я зараз-таки піду, бо ще готові виїхати з села!

— Петре, я тебе прошу, не роби дурниць,— здержувала його Городюкова.

— Пане Петре,— обізвалася тихо Наталка,— не йдїть там. Ви бачили, як він до вас кинувся.

Петро, що вже пустився йти, здержався на хвилю і глянув на Наталку.

Його стрїнули щирї синї очі, тепер немов більші, як звичайно. Вони хвилюк видержали його зїр, а далї спустились, прикритї довгими чорними віями. З лиця, що немов приблїдло трохи, визирала ледве замїтна журба.

«Вона не хоче, щоб я йшов... Боїться за мене»,— подумав.

— Ні! Я піду і таки діб'юся свого! — сказав твердо.

Рушив відважно до дверей і, відчиняючи їх, ще раз глянув на Наталку. Дівчина тепер знову дивилася на нього, але в її очах не було ні слїду якоїсь журби чи страху. Зате блимала в них немов радість і признання...

На підвір'ї улан вже давно стих і присмирнів. Випивши з рук Городюка а з ласки панї Керницької, розказував про геройства під Почаєвом і про інші чуда за границею. Отець Еміліян, вдоволений, що так добре ціла історія скінчилася, слухав терпеливо п'яних теревенів, а Городюк ще й підбадьорював улана. Обидва були певні, що на цїм оповіданні і ще на одній-другій чарцї покінчиться справа з «російським майором» і улан поїде собі далі по славу і добнчу. Але як тільки появилася на порозі Зварич, улан пригадав собі знов дурного Якимця і, вриваючи оповідання, запитав:

— A gdzie jest ten rosyjski major?

Городюк пробував це збути сміхом.

— Ви жартуете, пане вояк... Який майор!? Таж то наш дурний Якимцьо.

— Durny Jakymcio, niech będzie, ale ja go biorę ze sobą.

І, не чекаючи на згоду чи на відповідь, обернув коня і відразу побачив Якимця, що спокійно рубав собі дрова.

Підїхав до нього і скомандував:

— Ano parzód ze mną marsz!

Дурний Якимцьо подивився веселими очима на вояка і, не перериваючи роботи, бурмотів щось під носом.

Біля ганку стояли безрадно Городюк і отець Керницький та тільки поглядали по собі. Аж панї Керницька дала раду.

— Якимцю! — гукнула вона до дурного. — Йди з тим паном, а потім дорубаєш дров і принесеш води до кухні.

Якимцьо, почувши її голос, підніс голову, хвилю щось ніби думав, а далї кинув сокиру і байдужим кроком поплівся до брами. За ним рушив і вояк, тримаючи наготові кріс та скоса поглядаючи на «арештанта».

За цією парою подався і Зварич — доходити, як думав і хвалився, сатисфакції для себе і кари для улана. Тримався приличної віддалі від п'яного вояка, щоб той часом і його не взяв за якого майора ворожої держави.

Дійшовши до скруту дороги, побачив біля економії кавалерійську стежу, що стояла на місці, тільки коні крутилися неспокійно. Улан зі своїм «майором» дійшов уже до товаришів і розповідав щось одному з них, показуючи то на Якимця, то на приходство.

Зварич прискорив ходи, щоб поспіти на час.

Але раптом кіннотники заметушилися, мовби між них гадюку кинув. З-поміж них вискочив Якимцьо і рвонувся щосили напрошки через поле.

— Halt!.. Halt!.. Stój! — закричали вояки, а один навіть пробував скочити через рів, але кінь загруз у торфовиську і не пішов.

Вслід за Якимцем бахнув стріл один, другий, третій. Якимцьо мов не чув цього. Гнався через поля в противну сторону від села.

Улани розступилися і почали стрілянину за ним. На сухій ріллі докладно видно було, де вдаряли кулі, бо тут то там курилася підбита земля.

Нараз Якимцьо захитався, зробив ще кілька непевних кроків і впав.

У Зварича серце стиснулося від злости і жалю. Він пустився бігцем у сторону уланів і кричав скільки сил, щоб дали спокій.

Коли повернув голову на поля, побачив, що Якимцьо підвівся з землі і втівав даліше, хоч уже не так швидко. Кріси уланів знову затріскотіли, а довкола Якимця знову запурхала суха рілля.

На грохот стрілів повибігали з поблиських хат люди і заглядали з-поза плотів на першу битву. Ніхто якось не квапився бігти до уланів. Хоронив, видно, селян сам інстинкт, бо не давав їм прийти з поміччю Якимцеві. Зварич все-таки біг даліше. Біля одної хати почув голос, що кликав за ним:

— Паничу, не йдіть. З войськом нема жартів.

Але не зважав на це.

За той час Якимцьо відбіг вже досить далеко, а улани били до нього сальвами. За третьою чи четвертою зряду якась куля таки не пожаліла невинного дурного слугу. Якимцьо знову захитався, заточився, мов п'яний, і впав. Зварич хвилю здержався і дивився, чи не встане він. Але Якимцьо не вставав. На чорній торфовистій землі сіріла велика грудa. Непорушна і тиха. То лежав убитий Якимцьо.

Зварича ділило ледве яких п'ятдесят кроків від уланів.

— Що ви наробили! — кричав він до них по-німецьки. — Та це невинний чоловік.

Улани, здається, щойно тепер почули його крик. З-поміж них висунувся старший десятник і швидко порівнявся зі Зваричем. За старшим під'їхали й інші.

— Хто ви є? — запитав суворо старший десятник.

— Я називаюся Зварич. Студент прав. Пощо ви стріляли до того чоловіка?

— Ви не маєте тут нічого до говорення! — крикнув військовий достойник. — Говоріть, хто ви є?

Зварич не давав себе застрашити, зрештою, вважав, що не має чого боятися. Перед ним був не який рядовик, але підстаршина, від якого можна більше вимагати.

— Прошу до мене так не кричати! Я собі таке впрошую! — відповів рішуче.

— Was?! — заревів старший десятник. — So eine Civilbagage! Арештую вас! — А обертаючись до уланів, додав по-польськи: — Zabrać to i za mną marsz!

Зварича вмить окружили вояки, і він з дива не міг вийти, як це все можливе. Страху не було в нього. Втікати не буде, то вони й стріляти за ним не посміють. А заведуть його кудись, то там мусить бути старшина, з яким напевно можна буде на розум поговорити.

Але куди вони його ведуть?.. За економією розходилися дороги: одна — до Завидова, друга — до Переп'яток. Коби хоч першою, то до Завидова недалеко — три кілометри, — півбіди.

Цим разом доля була для Зварича ласкавіша. Улани справді скрутили до Завидова. На роздоріжжі старший десятник здержав стежу і довго дивився в сторону, де лежав Якимцьо. Нікого біля нього не було, а він сам не давав знаку життя.

Все в порядку! І очі старшого блиснули вдовolenням з виконаного обов'язку.

Може, це була перша його виграна битва?!

Рушили далі мовчки.

Зварич не міг витерпіти, щоб не запитатися, куди його ведуть.

— Пане вахмайстер! — почав ввічливо. — Чи йдемо до Завидова?

Достойник не зволив відповісти, але виручив його один з уланів.

— Milczeć, psia krew! — гукнув на Зварича і пустився на нього з конем.

Зварич відскочив і стих. Ясно було, що з тими людьми нічого не договориться. Ліпше не обзиватись до них, а спокійно дійти до якогось старшини.

Ішов і думав. А думки не дуже-то веселі були. Ось ця боготворена австрійська армія! Один безпам'ятно п'яний робить галабурди, другий в ім'я чогось, не розпитавши, ні вивідавши, каже стріляти до невинного чоловіка, а його, кандидата на воєнного добровольця, арештує і волочить кудись. Вістки про масові арешти, про які оповідав Копоть, видно, не виссані з пальця... Коли беруть українця, то оскільки легше можуть забирати москвофілів, за якими бодай тінь підозріння ходить. А скільки-то таких розстрілів могло вже бути і може ще бути, як ось Якимця?!.. Адже в кожному селі можна знайти такого російського майора, так само дурного і так само невступливого...

Думає над тим Зварич, і самому від тих думок робиться моторошно. Невже ж ціла армія така?!.. Неможливо!.. Звичайний, відокремлений випадок, хоч і який він болючий, який гидкий. Але стрілка розчарування застрягла вже в серці і ятрить рану. Не чув вже Зварич тієї любови до австрійських орлів, тієї гордості на вид австрійського війська, що раніше. Хоч як не поясняв би собі нинішньої трагедії, сумнів і якесь ніби легковаження вдерлися в його душу...

Із-за гори показався Завидів. На краю села видніє фільварок з млином і гуральнею. Біля гуральні військові коні.

Уланська стежа під'їздить до економівки, і старший десятник іде досередини.

Зварич спокійно жде на старшину.

За той час довкола нього твориться збіговисько з вояків, а із-за паркану виглядають селянські голови.

Із економівки виходить врешті старшина, а за ним старший десятник. Старшина, молоденький четар, блідий, пережитий, з моноклем на оці. Старшина від уланів:

— Хто ви такі? — питає Зварича по-німецьки, оглянувши його цікаво.

Зварич представився.

— Ви якої нації?

— Українець!

— Ruthener!? — догадався старшина.

Зварич притакнув.

— Ага! А що ви скажете до того вашого слуги?..

— Він дурний від уродження.

— Чого ви чіплялись до старшого десятника?

— Бо мені жаль було невинної людини.

Молодий четар кепкуюче посміхнувся:

— Невинної, кажете? І ви також невинні?!

— Що ж я винен?!..

Четар хвилю мовчав.

— Відпровадити на сторожівню! — кинув гострим тоном і вже збирався відходити.

Але голос Зварича задержав його.

— Пане четар! Як це можливо? Я ж нічого не винен, а ви навіть не вислухали мене!.. Я буду скаржитися в Золочеві.

Бліде лице четаря пожовкло. Вузькі, безкровні уста розхилилися, показуючи чорні великі зуби.

— Тихо! — ревнув він на цілий голос і кинув собою, аж монокль вилетів йому з ока. З затисненими кулаками підступив і, знижуючи голос до сичання, додав:

— Ми вам покажемо... зрадники!..

Зварич аж тепер остовпів і почув страх у серці. Адже це говорить не якийсь п'яний вояк чи малограмотний підстаршина, але інтелігентний старшина, і то якийсь барон або граф. Побачив, що опором нічого не вдіє, і взявся за інший спосіб:

— Я знаю багато панів-старшин з золочівського гарнізону. Вони можуть за мене посвідчити.

— Будуть свідчити в Золочеві! — відкинув четар. — Відпровадити! — гримнув на вояків, і ті торкнули коні.

Нараз у дверях економівки показався другий старшина. Зварич глянув і аж усміхнувся з радости. На порозі

стояв, поручник Крч, словінець, добрий його знайомий, що часто з українцем поручником Шепетюком заїздив до Керницьких.

— Пане поручнику! — скрикнув, урадуваний. — Поможіть мені.

Поручник глянув на Зварича і аж очима закліпав.
— Що-о-о?!.. Ви що тут робите, пане Зварич?

Зійшов зі сходків і підступив до Зварича, але руки йому не подав. Це збентежило трохи Зварича, і він сховав витягнену руку. Офіційно став відповідати на питання.

— Was?!.. Der dumme Jakumcio?! Ist tot?!.. — не міг з дива вийти поручник.

Почав питати четаря, який йому досить недбало відповідав, хоч і був нижчий рангом, але вищий родом зброї: Крч служив при бідній краєвій обороні, четар — при уланах.

— Мій коханий, — сказав врешті до четаря, — тут зайшло трагічне непорозуміння. Того пана я особисто знаю, а Якимцьо — невинний дурень. Кажіть забратися уланам.

Четар посоловів. Неприємно було йому, що, не розібравши справи, рішав згарячу. Казав відійти сторожі, а сам звернувся до старшого десятника і на ньому вилив цілу свою злість.

Коли заспокоївся трохи, звернувся до Зварича.

— Ви вільні на відповідальність пана поручника.

Крч притакнув головою і тоді шойно подав руку Зваричеві.

— Простіть, що я з вами відразу не привітався, але не знав, чому вас тут привели. А тепер багато чого неприємного трапляється... Може, позволите до мене на папіроску?..

— Ні, дуже дякую, — відповів Зварич. — Я вертаю додому. Там десь непокояться, що зі мною сталося.

— Прошу поздоровити від мене панство Керницьких і панство Городюків. І вибачте за неприємність, — додав, стискаючи Зварича за руку.

— Що з бідним Якимцем? — запитався Зварич.

— Прошу зробити протокол у війта і вислати до Золочева, до староства.

Зварич швидкою ходою вийшов за браму фільварку. Аж відітхнув, почувши, що нарешті все добре скінчилося. Але тільки для нього, бо для Якимця нема вже ніякої ради. Ніхто не верне йому життя, хоч яке воно було сіре, беззмістовне...

Ледве вийшов на горбок за Завидовом, як напроти нього надігналася бричка отця Керницького. В ній сидів Городюк а, побачивши здалека Петра, махав до нього радісно капелюхом.

— Ну, хвалити Бога! Але ж ти, хлопче, не вважаєш! — говорив і питав, ще заки коні спинилися.

— Якби не Крч, були б ми, може, і не побачилися, — відповів Зварич і почув дивну розкіш у грудях — розкіш пройденої щасливо небезпеки, яку так добре знають вояки на війні.

— Або Крч там був?!.. А то добре зложилося. Але і без нього ми були б собі порадили. Маю я ще настільки знайомостей...

— Ти так думаєш, дядьку!? І я так думав досі. Та воно зовсім на те не виглядає. Найліпший доказ — Якимцьо.

— Якимцьо... Певно, що то лайдацтво, але він потрохи сам собі завинив. Чого було втікати.

— Дурний. Але що вони з нього зробили! Якогось російського майора. А мене просто назвали зрадником і вже хотіли замкнути.

— Ей, хлопче, пересаджуєш...

— Слово чести даю. Привели на фільварок у Завидові і там якийсь четар від уланів казав мене відвести до арешту.

— Ідіотизм. Но, але це їм не минеться безкарно. Зараз зробимо протокол — і до Золочева.

— А як Керницькі?!..

— Поперестрашувалися. В хаті плач. А тітка собі за тобою. Керницький мало розриву серця не дістав: боявся, що зараз і його візьмуть.

— То не є виключене.

— За що?

— Москвофіл. Як могли мене взяти, то його тим більше.

— Думаю, що ні. Він теж до нічого не мішався. Одно тільки, що принумерував «Галичанина» і твердий знак писав...

В'їхали в Бужани. Зварич кинув оком на поля біля економії і на згадку недавньої драми почув мороз поза шкірою. На полі біля трупа Якимця стояв гурток людей.

— Піду до нього, — промовив Зварич, — подивлюся на бідолаха.

— Не треба, хлопче, — спротивився Городюк.

— Ти і так мав нині досить нагоди денервуватися. По що тобі там лізти.

— Ні, таки піду, — рішив Зварич і скочив з візка.

— Петре, та пощо? — пробував ще здержати Городюк.

Але Зварич не слухав.

Швидко перескочив придорожній рів і побіг у сторону Якимця.

Якимцьо лежав навznak, розкинувши далеко руки. Круглий соломковий капелюх, що йому Петро подарував минулого року, відкотився набік. На розстебнутих грудях Якимця видніла запекла грудка крові. Петро перший раз у житті бачив забитого чоловіка. І дивна річ: смерть така видалась йому далеко менше страшна, а труп далеко менше відразливий. Зовсім не те, що при хоробі.

Якимцьо лежав спокійно, мовби спав. Навіть дурна усмішка грала на лиці, як завсіди за життя.

Люди, що стояли довкола, теж, видно, відчували подібне, бо більше цікаво, як жалібно, дивилися на трупа. Саме тоді до гурту підійшов війт.

— Пане начальнику, — промовив до нього Петро, — я прийду до вас на протокол.

— Так, так. Я вже сам панича хотів просити.

— А що зробите з Якимцем? Треба було б його забрати.

— Ні, не можна. Він мусить лежати тут, аж приїде комісія...

— Відступіться, люди, — звернувся до селян. — І нехай ніхто не рухає нічого. Так, як лежав, так нехай лежить.

Люди на згадку про комісію відступилися з острахом від забитого. Досі розмовляли між собою півголосом, а тепер то лишень десь-хтось слово сказав і то шепотом. Час до часу зітхнув хтось глибоко і покивав головою. Докладне розібрання цілої події оставляли собі на потім, коли будуть у своїй хаті. Тільки безжурна дітвора цілими гурмами збігалася на видовище і галасувала, оглядаючи здалека Якимця. Ближче до трупа не пускали її старші, а війт таки зовсім наказав зближуватись.

Трохи оподалік стояло кілька старших господарів і тихо розмовляли між собою.

Один з них зачепив Зварича.

— Як то було, паничу, з вами і з Якимцем.

Зварич коротенько переповів подію, а селяни уважно слухали.

— Певна річ, — обізвався один, коли Зварич скінчив. — Не повинен був тікати.

— Так, але й улан не мав права стріляти, — відповів Зварич.

Селянин усміхнувся.

— Ой, військо — то не забавка. Як є наказ, то й рідна мати не pomoже.

Другі селяни потакуюче покивали головами.

— А ще до того у воєнний час, — додав один з них. — То, паничу, хто не військовий, то цього не розуміє.

— Таки так, — згодився третій. — Наказ при війську — свята річ, і на те нема апеляції. А ще до того під час війни...

— Він, уважайте, втікав — о! — сказав перший, звертаючись до цілого гурту. — Улан крикнув: Halt! Раз, другий, третій; не станув — стріляє. Такий припис.

Зварич слухав отого всього і не знав, що на те говорити. Спершу здавалося йому, що вояк допустився зло-

чину, тепер під впливом слів селян виглядало, що це ніби щось іншого, на що досі не мав прикладу, ні не знаходив назви.

Постоявши ще хвилю, вернув до візка.

Городюк хоч перед тим і не хотів, щоби Петро йшов дивитися на Якимця, тепер цікавився кожною дрібницею: як він лежить, де дістав кулю, чи виглядає дуже змінений.

Звичайна цікавість людей, які раді довідатись як-найбільше про річ, якої самі не мають відваги оглянути.

Бричка заїхала на приходство і спинилася перед ганком. Петро мимовільно кинув поглядом у сторону дров'ятні.

Була купка нарубаних дров, лежала сокира...

«...Потім дорубаєш дров і принесеш води до кухні...» — пригадав собі слова пані Керницької, сказані до Якимця.

Всміхнувся гірко... Ні дров не дорубає, ні води не принесе...

Двері від ганку відчинились навстіж, і з них вибігла пані Городюкова.

— Богу дякувати! — вимовила тремтячим голосом і почала кліпати повіками, з-під яких котилися сльози.

Петро зіскочив з брички і підступив до неї.

— Тіточко, прошу заспокоїтись. Мені ж нічого не сталося.

— Але могло статися, — хлипала Городюкова. — Могли так зробити, як з Якимцем.

— Но, но, так зі мною не сталось би! Одно — що я не дурний втікати, а друге — що я таки собі не дам наплюти в кашу.

— Иди! Ти все з тою своєю певністю... Як не будеш осторожний, то колись біди собі напитаєш. Ну, ходи, недобрый хлопча, — додала радісно, — там панство Керницькі журяться тобою, що страх.

— Добре, що ви є! — втішилася пані Керницька. — Бійтеся Бога, що то сталося?

Петро глянув на її заплакане лице і сумно спустив голову.

— Нещастя, пані добродійко, що ж зробити. Я вже не міг перешкодити.

Пані Керницька аж за голову зляпалася.

— І не говоріть такого! Перешкодити?!.. Що то би могло з нами бути... кої не говоріть!..

— Дуже легко могли тобі те саме зробити, — говорила крізь плач Городюкова. — Пощо тобі було пхатися?!

Ввійшли в покої.

Отець Еміліян не вийшов назустріч Петрові. Був такий схвилюваний, що, видно, не мав сили перейти через кімнату.

Сидів у кутку канапи і нервовно курив.

— Ну, славить Господа Бога! — сказав, побачивши Петра.

А коли Петро підійшов звідатися з ним (сам не знав чого, адже годину тому вийшов звідси!?), отець Керницький взяв його за голову і поцілував у чоло.

На широкім лиці панотця не грала нині вічна усмішка вдовільня і внутрішнього спокою. Скривлений і блідий, розводив безрадно руками, а цигаро танцювало між дрижачими пальцями.

Присутність Петра, видимо, успокоювала його, бо по добрій хвилі відітхнув глибоко і спитався:

— Розкажіть же, як то все було?

— Пощо, отче, розповідати, — вмівася Городюк. — Ви знову схвилюєтесь, а то може шкодити.

— Нічого. Нехай розкаже. Я вже зовсім добре чуюся.

Петро зрозумів натяк Городюка і почав розказувати так, щоб не дуже виходило страшно.

Але і це, що розказував, було таке, що отець Керницький аж подавався назад, вирячуючи зі страху очі.

Пані Керницька і Городюкова слухали оповідання, час до часу витираючи сльози. Городюк скубав нервово бороду і аж двічі чистив завзято окуляри.

Коли ж Петро дійшов до місця, як на нього пхався з конем улан, Городюк встав і стукнув кулаком об стіл.

— Я їм того не подарую! — сказав рішуче. — Ще маю настільки впливів.

Пані Городюкова ціла аж тремтіла.

— Бійся Бога, хлопче, як ти себе наражував. Таж то кожної хвили смерть!

Зварич дуже любив свою тітку, і жаль йому було її сліз.

— Тіточко кохані, слово даю, я не сподівався того. А зрештою... Ось я є назад: здоровий і ненарушений.

Пані Керницька подивлялася Петра:

— Але ви відважний чоловік. Я, здається, вмерла би зі страху.

— Чого? — надувався Петро. — Що ж мені могло статися?!..

— Добре вам тепер говорити. А дивіться — Якимцьо...

— Тікав, прошу пані добродійки, не знати чого...

Пані Керницька зітхала:

— То я все завинила. Нащо мені було казати, щоб ішов з тим проклятим уланом.

На останні слова жінки отець Еміліян затріпав руками.

— Дай спокій... Не хочу того слухати!

Видно було, що отець Керницький немало наївся страху і тепер тіни своєї боїться.

— От ліпше, — додав по хвилі, — дай що пану Петрови з'їсти. Виголоднів десь добре.

— Не треба, дякую, я не голодний.

— А чим же тебе там годували, що не хочеш їсти? — запитався Городюк.

Петро всміхнувся, не відповівши нічого.

— Таки правда, — сказала пані Керницька. — Я вам зараз щось зроблю, — і вийшла до кухні.

В кімнаті на хвилю стихло. Отець Керницький, хоч і який звичайно балакучий, не мав охоти до розмови. Петро не обзивався, чекаючи на запити. Пані Городюкова мовчки

дивилася на Петра, а Городюк ходив задуманий по кімнаті.

Панував якийсь нестерпний настрій, так, наче щойно мерця винесено звідси.

Щоб перервати його, Городюк станув проти жінки і запитався:

— А де Наталка?

Петро вдячний був дядькові за це питання. Він ставив його собі в душі вже кілька разів, але не смів запитатись голосно.

— Сплакалася, бідацтво, за Якимцем. Десь, певно, в канцелярії, — відповіла Городюкова.

Петро не міг не подумати: «Чи тільки за Якимцем?! Може, хоч одна слізка була за мною!..»

В кімнату ввійшла пані Керницька з перекусом.

— Іжте, пане Петре, — припрошувала.

— А може, й напевно, всі що з'їсте? — звернулася до Городюків і чоловіка.

— Хіба кислого молока, — запропонував отець Керницький.

— Добре, — згодилася паніматка. — Маю свіже і холодне.

За хвилю внесла служниця горнець і філіжанки.

— Клич, Юстинко, Наталку, — сказала до неї на відхідній пані Керницька, а сама почала наливати молоко.

Так уже якимось буває, що при їді поправляються настрої. Думки мимовільно змінюють свій напрям, відриваються від одної теми, і люди забувають бодай хвилями про те, що їх давить, що їх мучить.

— Знамените молоко, — похвалив Городюк.

— Не штука, як пані дали тобі наполовину зі сметаною, — всміхнулася Городюкова.

— А знаєте, панство, — обізвався отець Керницький, — я від якогось часу солодкого молока не можу знести.

— Бо літб, — відповів Городюк. — Кисле молоко завжди в спеку ліпше смакує...

До кімнати ввійшла нарешті Наталка. Видно було, що старалася затерти сліди плачу, бо червоні п'ятна на лиці були припудровані. Блідо всміхнулася до Зварича і мовчки сіла на своїй місці.

Петро чекав, аж вона до нього промовить, запитається що-небудь, та Наталка сиділа зі спущеними очима, підперши голову долонею.

Але свободніша атмосфера, що кружляла над столом, обгорнула і її. Наталка підвела голову і глянула на Петра.

Ти не чула, Наталко, що нам тут пан Петро розповідає,— звернулася до неї пані Керницька.

— Нічого надзвичайного,— махнув легковажно рукою Петро.— Найліпший доказ, що я знову є назад... Ах! Я й забув,— додав по хвилі,— поручник Крч передав панству сердечний привіт.

Він не забув привіту, але навмисне здержувався з ним аж до приходу Наталки, бо не раз дразнив її словінцем.

— То поручник Крч є в Завидові? — спитала Наталка.

— А ви звідки знаєте, що в Завидові? — замітив Петро.

Наталка спершу змішалася і спустила очі. Але швидко знайшла відповідь:

— Люди йшли і говорили, що вас попровадили до Завидова. А і пан директор прецінь їздили тамтуди.

Петро сто раз волів би був, щоби Наталка не знайшла була відповіді, але ще більше був би щасливий, коли б був знав, як Наталка прийняла вістку про його арештування і що вона перша подала проект, щоб Городюк їхав за Петром таки їхніми кінями.

— Але як вони вас могли забрати? — спитала по хвилі.— Ви їм не казали, що йдете до війська?!

— Казав, але то нічого не допомогло. Ще трохи були б замкнули, а потім...

Петро не докінчив, але зробив такий трагічний рух рукою, що хіба сліпий не додумався б, що потім могла прийти і смерть. Приємно йому було, що був у неабиякій халепі і видобувся з неї цілий.

— Що потім... Були б вас завезли чи завели до Золочева, і там ціла справа була би вияснилася.

— А якби були не завезли?!

— І я так думаю,— обізвався отець Еміліян.— Тепер часи не ті, що давніше: війна!

— Де не завезли б,— вмішався Городюк,— я був би його знайшов. Таж чоловік має всюди когось знайомого.

— Ну, але я вже на таке друге чекати не буду,— сказав Зварич,— іду до Золочева і голошуся. Цілком було б інакше, якби я був мав військовий документ.

— Підете до кінноти? — спитала Наталка.

— Може, й до кінноти, але не до війська, а до січових стрільців.

— До стрільців!? — трохи немов розчаровано сказала Наталка.— А як вони вбрані?

— Ви, певно, думали, що я згодошуся до драгунів,— посміхнувся Петро.

— Чому я мала так думати!? — відповіла Наталка і надула злісно губки.

По правді, то вона так і думала, але звідки Петро має право слідити її думки. Чи вона йому зле бажала?! Іхав би собі на розтанцьованім коні, в золотім шоломі і в синім однострої, що в ньому кожному хлопцеві так буде до лиця. Відчинилися двері, і з-за них виставила голову Натунька.

— Прошу отця, там прийшов чогось війт зі жандармом. Просять, щоби отець вийшли.

Отець Еміліян поблід і глянув на Городюка. Цигаро помітно задрижало в пальцях.

— Попроси до канцелярії, отець зараз прийдуть,— сказала пані Керницька.

Городюк зрозумів питаючий погляд Керницького і старався упокоїти його:

— Це, певно, в справі Якимця. Жандарм хоче прослідити справу...— А звертаючись до Зварича: — В такому разі і тебе, Петре, покликають...

Пані Городюкова благодаючи глянула на хлопця.

— Тільки, Петрику, прошу тебе, не гарячися, не скажи чогось непотрібного.

— І я так думаю,— додала пані Керницька.— Можете собі пошкодити.

Городюк махнув легковажно рукою:

— Но, щодо того, то я вже не боюся. З нашими жандармами я собі дам раду. Це не якийсь там п'яний улан чи незнайомий офіцерина.

— Я скажу те, що бачив,— відізвався Петро.— Воно таке, що вистане зовсім добре до обвинувачення. Не припускаю, щоби навіть і в воєнний час можна було вбивати безкарно людину. Нехай це буде дурний Якимцю, нехай буде хто хоче... Застрілили, як пса, і навіть не завдавали собі труда, щоби оправдуватися.

Городюк підпер голову рукою і задивився в далечинь. Веселі звичайно його очі сумом блимали з-поза окулярів.

— Шкода мені того Якимця. Знаєте, пані, я вже його зачисляв просто до вашого парохіяльного інвентаря. Здавалося, що тут належить так, як стодола, хата чи стайня.

Керницька журливо притакнула.

— Та й ми вже так до нього призвичаїлися, що не раз нам ніяково було, як він куди повівся.

— Правда, що зникав час до часу.

— Найчастіше взимі. Підє біда кудись, і нема його тиждень, часом два, а верне, то такий обідраний, нещасний... Минулої зими повернув раз із такої прогульки, прийшов до кухні і стоїть. Дивлюся, а в нього за пазухою повно снігу. «Бідний ти,— кажу,— Якимцю, чекай, я тобі зараз молока спарю». А він усміхається і каже: «Ні, отеця, дайте мені дзигаро!..» І що думаєте: закурив цигаро, вимів з-за пазухи сніг і пішов дрова рубати. Нічого йому не пошкодило, навіть не кашляв.

— Щоби був не втівав! — озвався Зварич.— А то один дурний втівав, а другі дурні думали, що це фактично якийсь майор.

— Бійтеся Бога, і так забили людину, як пса,— бідкала Городюкова.

— Перший раз його тільки поранили, бо я бачив, як упав, але зараз знов підвівся,— оповідав Зварич.— Щойно другий раз як упав, то вже було по нім: дістав у серце.

Наталка, що весь час мовчки сиділа на канапі, не вдержала і голосно захлипала. Далі зірвалася з місця і побігла в другу кімнату.

— Наталка дуже любила Якимця,— сказала пані Керницька, якій самій крутилося сльози в очах.— Як тільки згадати про нього — зараз плаче.

— Ну що ж, прошу пані, пропало! — сказав Городюк.— Тепер треба тільки допильнувати, щоб винувники були покарані. Я, зі своєї сторони, постараюся, що в моїй силі. Маю досить знайомих у Золочеві і в старостві, і між військовими.

Городюк мав слабість хвалитися своїми знайомствами по всяких інституціях і дуже любив, як люди вдавалися до нього по поміч.

— Щось довго дуже триває той протокол,— сказала Керницька по хвилі мовчанки.— І вас, пане Зварич, щось не кличуть.

Зварич мов зі сну збудився. Не думав він тепер про протокол, а дивився у вікно, де перед хвилиною майнула золота голівка Наталки. Йому так хотілося побігти туди і пригорнути ту заплакану голівку до себе, розважити, потішити. Яке в неї серце добре, коли так болюче відчуло смерть такого бродяги Якимця. А коли б він, Петро, згинув, чи заплакала б?!.. Варто було б так на пробу згинуту, щоб переконатися...

Питання пані Керницької вирвало його з солодких дум.

— Цікаво, чому не кличуть,— відповів.

— Видно, розбалакалися про різне,— припускав Городюк.

А в тій хвилі відчинилися двері, і отець Еміліян станув у них.

— Пане Зварич, прошу до канцелярії. А ти,— звертаючись до жінки,— будь ласка, пришли тамтуди якусь перекуску для жандарма.

Зварич швидко подався за отцем Керницьким, радий, що після протоколу зможе вийти другими дверми на город.

Не минуло й чверть години, а він вже був вільний. Розказав жандармові, що знав і що бачив, підписав зізнання і через сінки вийшов у город.

Зараз почав розглядатися за Наталкою. На лавочці коло бозів не було, в пасіці — теж ні, оставало ще одно місце — край городу під смереками. Подався туди і вже здалека побачив синій шаль Наталки. Скрадаючись на пальцях, підійшов зовсім близько і станув за нею.

Наталка сиділа на лавочці, сперши лікті на колінах. Лице закрила долонями, мовби плакала. Але ні! Рамена не здригались, груди дихали спокійно, тільки час до часу високо підносились від зітхань. Зварич довгу хвилю дивився на оту голівку ясну, схилenu в важкій задумі, на ручки, ще майже дитинні, що закривали лице. Хотів неспостережено підійти і сісти біля неї на лавку. Та суха смерекова галузка перешкодила. Хруснула ненадійно під ногою і дала знати Наталці.

— Ах! — крикнула в перестрахи і зірвалася з лавочки.

Петро зніяковів.

— Йой! Я так перестрашилася,— відітхнула з полегшею.— Як ви так тихенько зайшли?

— Вибачте, панно Наталко, я не хотів вас страшити... Можна собі сісти коло вас?

— Прощу, сідайте.

Петро сів і замовк. Наталка також не знала, як заговорити. Стояла біля лавки, спустивши очі і підкидаючи нервово тороки шалю.

Довго ні одно, ні друге не обзивалися. Петро страшенно чогось зайнявся своїм черевиком, крутив ногою і оглядав його на всі боки. Так звичайно легко йшла їм розмова, а нині чогось не клеїлася. Не раз так буває в житті:

не маєш що говорити — губа не замикається, маєш багато на серці — уста мовчать як закляті.

Врешті Петро таки заговорив:

— Чому не сідаєте, панно Наталко?

Вона коротко глипнула на нього і ще більше потупила очі.

— Не хочу, ще... хто нас побачить...

Петро спершу здива не міг вийти. Адже ж стільки разів сиділи на городі чи в хаті вдвійку, і ніколи вона не боялася. Аж нині... Нарешті більше інстинктом, як розумом, дійшов чому?! Вона стидається його як чужого, як хлопця, боїться, щоби хтось не подумав, що вони, може, любляться...

Щось залоскотало його в горлі і спинило на хвилю віддих.

Подивився довгим поглядом на Наталку і так ніжно просив:

— Та сядьте, панно Наталко! От поговоримо собі щось. Мені вже недовго з вами говорити...

Останні слова вийшли в нього так сумно, що Наталка знову підвела очі. Він, хоч дивився в землю, почув світло її очей на собі.

— Сядьте! — ледве ворухнув устами.

І вона сіла... Але так, що немов готувалася до втечі: на самім крайчику лавки.

В Зварича знову вичерпався весь запас фантазії, і розмова не склеювалася.

Напроти них великою червоною кулею скочувалось серпневе сонце над обрій. В саду прочував уже вечірній легіт і стрибав по траві та квітках, розсіваючи пахощі, не тяжкі весняні, а ледве чутні благовоні пізнього літа. Тихо-тихесенько було довкола. Десь тільки цірнула ластівка або басовою струною забринів спізнений джміль.

Нараз у те тихомир'я ввірвався гриміт. Мов далекий відгомін грому, протяжний і низький.

І Петро, і Наталка глянули разом на небо.

На заході сонце допливало до берега по чистім, безхмарнім небі.

— Десь на сході буря, — догадувалась голосно Наталка.

Глянула на схід, але й там ні хмаринки. Цитринове небо погідно всміхалося до землі.

Надслухували...

Знову прикотився до них гриміт, один, далі другий і третій. Але, вслухаючись уважно, можна було пізнати різницю між ними і звичайними громами. Були якісь сухіші і більш злющі.

Петро перший пізнав, що це.

— Мені здається, що то не громи, — сказав таємниче і почув, як йому ніздрі розширились, по плечах пробігли мурашки, а очі зайшли слізьми.

— А що ж? — спитала Наталка.

— Битва! — вимовив твердо Петро.

Переполохані очі Наталки зависли на його устах, мовби ждали на те, що це тільки жарт.

— Яка битва? Адже наші пішли за границю!?

— Пішли і, може, там стріляють.

— А чому ж досі не було чути.

— Може, нині більш вогке повітря або під вечір по росі ліпше чути.

Наталка успокоїлася і посунулась трошки на лавці. Петро, раз відзискавши мову, вже не замовкав.

— Завтра, найдалі позавтра їду до Золочева.

— Але ще вернете?

— Не знаю... Може, вже не пустять мене.

— Хто не пустить?

— Команда! — сказав гордо, немов то він підлягав уже тій команді, що не знає ніяких родинних сентиментів, а тільки одно — службу.

— Чому не мала б пустити... Ви ж будете в Золочеві вчитись.

— Може, в Золочеві, а може, й ні. Хто знає... Може, пі-

демо кудись далі... до Львова або до Перемишля... А потім, — додав не без наміру викликати до себе співчуття, — гайда на фронт!

— Або січові стрільці підуть на фронт?

— Певно, що підуть, — вирішив, хоч сам не знав напевно. — Як би воно виглядало, коли б не йшли...

— Йой! — стрепенулась Наталка. — То десь мусить бути страшно на тім фронті.

— Чого страшно!? Тому, що гинуть люди!? Все одно, коли вмирати: нині — той, завтра — другий, позавтра — я...

Наталка, дивлячись удаль, відповіла:

— Навіть не говоріть так. Вуйки якби чули...

— Треба бути на все приготованим. Але скажіть... жаль би вам було за мною?

(Автор цієї повісті признається до помилки. Припускав, що такий запит Петра може впасти щойно за яких п'ять літ. Але що ж! Під впливом любови дозрівають даліко швидше, і що мало наступати за рік, часто приходить за день).

Наталка мовчала. Тільки рука ще більш нервово скулала шаль.

Петро, раз сказавши таке відважне слово, запитувався з насолодою:

— Ну, скажіть?!

І присунувся ближче...

— Чому ні! — сказала тихо, не рушивши навіть устами.

— Жаль би вам було, якби мене забили?!

І, як відгомін, вернулося його останнє слово:

— Жаль...

Петрові так дуже хотілося бодай взяти за ті рожеві пальчики, що термосили невинний шаль, і вже був витягнув руку, але недоїхав. Спинився на півдороги і собі взяв за торочки та гладив їх так ніжно, як гладив би ручку.

— А будете згадувати мене, — питався тихо, майже шепотом, — як я не верну вже ніколи до вас?

Не дістав на це словної відповіді, тільки уста ще більш розхилилися, а з-під навислих вій викотилися дві чисті ясні слізки, що рососою заграли до останніх променів сонця.

Петро почув, як йому хвиля розкоші розплилась у грудях і підійшла під горло. Не сказав уже ні слова, тільки дивився в оті розхилені Наталчині уста, що так пахли чаром першого поцілунку.

А дві слізки, чисті, ясні, знайшли вже собі дорогу на лиці і скотилися по ньому на голубий шаль. І жаль, і вдоволення, і певність себе, і охота потіхи — все те змішалось разом у Петрових грудях. Одним рухом пригорнув до себе золоту голівку і припав устами до уст. Голівка якось спершу безвільно подалася, але за мить крутнулась і вирвалась з його легеньких обіймів. Наталка затулила очі рукою і розплакалась, здушуючи в собі хлипання.

Петро почув себе, як злочинець.

— Панно Наталко, не плачте. Я вже більше не буду, — говорив до неї ніжно.

Але вона ще гірше заплакала. Врешті зірвалася і стежечкою побігла до хати.

Петро подивився слідом за нею, і довго ще перед його очима виднілася струнка дівчина з золотим волоссям, як бігла поміж корчами порічок.

Переконавання, що зробив їй кривду, не давало йому піти за нею, і він ще довго сидів на лавочці, понуривши голову, заки рішився зайти і собі в хату.

Зараз на вступі стрінувся з докором пані Керницької.

— Пане Петре, пощо ви пригадуєте Наталці Якимця. Вона вже така тим роздразнена.

Петро зам'явся.

— Та я... та я нічого...

— Як нічого?! Бачу, чогось плакала, та я питалася її.

Петро нічого не відповів. Але якби пані Керницька знала, який любий був йому той закид. Видно, Наталка чогось іншого плакала, а не з обурення.

Може, з жалю за ним?!

Тяжко збагнути жіночу душу, але тим приємніше догадуватися...

Радий був з того, що Городюки саме зібралися йти до хати. Так добре тепер бути на самоті і пережити ще раз те все в споміні, що пережив наяву, і снувати нитку з клубка мрій, який у його віці такий великий, такий безконечний.

Три дні вже Зварич у Золочеві. Три дні, як зголосився до Українських січових стрільців і став майже вояком.

Зараз після того пам'ятного дня смерті Якимця і першого поцілунку Зварич раненько поїхав до міста. Не задержували його дальше дядьки, хоч раді були б, щоб ще хоч кілька днів побув між ними. Але трагічна доля Якимця і арештування Петра показали їм, що значить у воєнних часах приналежність до армії. Адже не тільки сам буде безпечний перед напастями, але й другим може стати в пригоді. Нехай ця трагічна подія буде відокремленим випадком, все-таки, може, тих відокремлених випадків буде більше...

Виправляли дядьки Петра не надовго. Війна потягне найдовше місяць-два, австрійська армія розіб'є в кількох битвах москалів, прилучить Україну до габсбурзької монархії, і все буде добре. Стрільці, певно, будуть ужиті до пропаганди на Великій Україні, щоб освідомлювати національно народ і зв'язати йому волю.

Виправляли Городюки Петра сльозами, та не такими пекучими, як бужанці своїх братів і чоловіків — австрійських вояків.

І Петро від'їжджав не з таким почуттям, як ішли односельчани до своїх полків. Молодий, повний запалу до справи і любови до рідного народу, їхав радо назустріч великим подіям, навіть лихий трохи, що, як зачував, стрільці мали йти тільки за армією і «робити політику».

Не пішов прощатися на попівство, бо ж прецінь стоятиме ще який час у Золочеві. Нагоди на прощання буде

досить. Врешті, після вчорашнього дня ліпше було не показуватись кілька днів.

Від'їхав...

Оставив за собою першу смерть від кулі, яку бачив у своїм житті, і перший поцілуй, який положив на устах коханої дівчини.

Смерть і любов... Які вони далекі від себе, а як близько і часто кладе їх побіч себе химерниця війна!..

Три дні вже Зварич стрільцем.

Як тільки приїхав, зголосився в домі «Просвіти», де була за мирних часів бурса, і там дістав зараз посвідку та обід. Навіть не міряли, ні не оглядали його. Просто запитали, як називається, звідки родом і коли родився. А що був поставний і мав протекцію в писаря, то приділили його до першої чети першої сотні Золочівського полку.

Так почалося його військове життя. Замешкав у знайомих на Підвіттю, а тільки рано щодня ходив до бурси на звіт, вправи та на обід.

Між стрільцями здибав цілий гурт гімназійних учнів і студентів, яких знав раніше. Пішла між ними дружба, та якась інша від гімназійної чи університетської. Стоячи в однім ряді з «шестак» чи навіть звичайним хлопцем зі села, почував, що в ряд вирівняна лава рівняє і їх усіх перед лицем великих подій.

Все, що лишив за собою, відійшло десь на другий план. І родина, і студії. Нове життя, нова обстановка захопили його всеціло, пірвали за собою і несли кудись, куди... бай-дуже. Бадьорий настрій витиснув геть жалощі і сентимент.

Кожний день приносив якусь новість: у вправах, у наказах, у порядках.

Одної днини дістав від знайомого з 80-го полку шатро, військові черевики і похідну пляшку. Радів тим більше, як колись ровером. Показував усім, і навіть старшини стрілецькі заздрили йому, бо ніхто в золочівським «полку» не мав цього. Скинув зараз свої жовті мешти, вбрався в тяжкі, цвяхами підбиті черевики і так парадував по місті.

А місто звертало увагу на це.

Всі знайомі «цивільні» задержували його і питалися про війну.

— Адже ви повинні щось більше знати!..

— Та звідки? — відповідав заклопотано.

— Як же ж?! Військовий чоловік!..

Пригадував собі черевики і переповідав усе, що чув про перші граничні сутички.

На жаль, рідко коли сказав щось нового. Золочівці дуже швидко передавали собі всілякі поголоски, і тяжко було знайти хоч одну, якої вони ще не чули. Часто, не довідавшись нічого нового від Зварича, починали самі говорити новини.

— А чули ви про битву під Бродами?!

— Битву?.. Ні. Я чув тільки про маленьку сутичку.

— Добра мені сутичка! Москалі були вже оточили Броди і загналися далеко на захід. Але наші зробили це планово. А потім кламц — і замкнули їм відворот. Кажуть, що кількесот їх там згинув.

— Що ви кажете? Я чув тільки про перестрілку стеж.

— А знаєте про звірства, яких москалі допускалися? Кажу вам: волосся стає дуба. Дітей на списи брали, хати палили, а жінки... то вже й не казати! Страшно там мало бути. Але зате й дістали... попам'ятають...

Щораз стрічався Зварич з такими оповіданнями. В каварні, по приватних домах, на вулиці — всюди повно їх було. Здавалося, ніхто про ніщо не думав, забував особисті турботи, а займався тільки тим, що діялося ген на сході, де розгорілася вже світова пожежа.

Вістки про величезні втрати москалів, про хмари полонених, незчисленні военні трофеї бігали по місті, ще заки пробуркались вулиці. Хто їх приніс, від кого довідався — ніхто не знав і ніхто й про те не питався. Одно було певне. Австрійці нищать російську армію і цим, імовірно, вирішать відразу долю світової війни як не цілої, то бодай на сході.

Але мало-помалу разом із вістками про перемоги австрійської армії проскакували в Золочеві тривожні чутки. Ці приймалися з недовірою, як витвір ворожих елементів, та все-таки передавалися так само швидко, як і добрі новини. Хоч кожний, хто почув про невдачу австрійців, голосно сміявся з того, в душі почував страх, хвилювався і вірив.

— Чули ви, двацять корпусів російських іде на Галичину!?

— Звідки знаєте?..

— Зовсім випадково довідався. Я мешкаю в сестри жінки одного булавного. А він чув від свого сотника.

Юнак з одної сотні 80-го полку не міг перенести того, що на фронт відходила інша сотня, і зголосився до свого сотника, що хоче йти з тамтими.

— Пождіть, — відповів сотник, — будете мати ще досить нагоди керуватися.

Відповідь сотника була відома зараз усім золочівцям. Пояснили її, як хто хотів.

— ...Значить, війна ще не так швидко скінчиться...

— ...Видно, сотник знає, що десь коло Золочева буде більша битва...

Треті ще інакше відгадували.

— Скерваватися?!.. Чому не скерувати других? Дуже то якось сумно сказано. Либонь, є в тім щось правди, що австрійців б'ють...

Настрої золочівців мінялися щодня, щогодини. Залежно від того, яка чутка ходила по місті. Останніми днями щораз то більше виринали чуток недобрих, денервуючих.

Не помагали багато й часописи, що на своїх сторінках приносили вісті про великі перемоги, про соромну втечу москалів. Поруч того в часописах кишило від описів звірств і бешкетів російських військ. Ці звірства і бешкети в злучі з недобрими чутками витворювали панічний настрій, який з дня на день ріс і ширшав.

Одного дня клався Зварич спати, роздумуючи над останньою поголоскою, яка під вечір з'явилася в місті: мос-

калі всюди переступили вже австрійську границю, зайняли Броди і Підволочиськ та пруть на захід.

Збудив його якийсь гам і шум, що влітав у кімнату з вулиці. Зварич лежав і прислухувався хвилю. Чути було якісь накликування, крики, плач, що з тупотом соток ніг зливалися в безнастанний клекіт зібраної гірської ріки.

Спершу думав, що це все сон, бо якраз снівся йому наступ москалів, що вдерлися до міста і гонять по вулицях. Але ні! Це не сон! Адже ж він докладно чує все, що твориться. Може, справді москалі вже в місті?! Швидко схопився і підбіг до вікна, повз яке йшла вулиця — Підвійтя.

Цього, що побачив, не міг ніяк зрозуміти.

Вулицею плив кудись народ, весь час немов хапаючи, щоб чимшвидше встигнути до чогось. Бігли жінки і чоловіки, старці і дітваци. В кожного як не клунко, то верхня одіж або й дитина на руках. Перестрах бив з їх лиць, а уста весь час гарячково викидали з нутра якісь слова, що зливалися в незрозумілий гамір.

Ось якась жидівка з клунком на плечах, завиненим у простирало, пристанула біля Зваричевого вікна, щоб дух перевести. Біля неї двоє дітей дерлося під небо перепудженими голосами. Вона зацитувала їх таким тоном, що, здавалося, зараз сама заплаче.

Там знову якийсь старший пан кричав і махав капелюхом до возія, що безпардонно гнався перед утікаючих і, хоча не віз нікого, не хотів спинитися на зазив.

— Горить! — мигнуло в думці Зваричевої, і він прожогом кинувся надягати убрання.

За вікном клекіт ріс щораз то більше й більше.

Зате в хаті знайомих, де спав Зварич, було тихо, хоч мак сій. Ця тишина видалась Петрові незвичайною, повною таємничості і нервозності. Чи повітали всі?.. Чому ж його ніхто не збудив?.. Куди люди біжать так і де горить, що в місті аж небезпечно стало?!

Війна, хоч яка була близька, не приходила чогось Зваричеві на гадку.

Вхопив щось на себе і босий вибіг надвір.

Першого, кого стрів, була служниця знайомих.

Дівчина стояла під хатою непорушно, мов закам'яніла.

— Марино, що сталося?

— Ой паничу! — застогнала Марина. — Хіба ви не чули?! Москалі вже під містом. Ой Боже, що то буде? Пані пані кудись побігли, а я тут сама... Боже!..

Вхопилася руками за голову, а непритомні зі страху очі бігали без уговку і без цілі довкола.

Зваричеві в першій хвилі мороз пішов поза шкірою... Москалі під Золочевом... Усе втікає... Стрільці, видно, теж кудись подалися... А він тут... За хвилину буде в руках тих, яких сам хотів дістати в руки...

Не розпитуючи вже про ніщо, вбіг до хати і за момент вийшов звідтіля, готовий до втечі.

Та на вулиці за той час змінилося все до незнання. Хвиля людей, що котилася вгору Підвійтям, наткнулася, видно, десь угорі на якусь заперу, бо спинювалася щораз то більше. Ще ззаду, від сторони міста, бігли далі перестрашені люди, але й вони, як тільки добігли до гурту, спинялися, і по кількох словах вираз їхнього лиця вдоволювався. Ті, що були зовсім напереді, вертали вже навіть помалу до міста.

Зварич вийшов на вулицю і зараз дізнався про причину «відвороту». А врешті, й питати не треба було. Серединою вулиці їхав возієм австрійський генерал і злісно викрикував щось до товпи, наказуючи рукою, щоб вертати назад у місто. Товпа не так слухала наказу, як особистого прикладу генерала. Адже не поїде генерал у місто, яке за хвилину займуть вороги.

Страх як швидко прийшов, так і швидко минувся. Люди, що ще перед кількома хвилинами останки сил напружували, щоб якомога дальше втекти від Золочева, тепер з дива не могли вийти, що це їм такого сталося.

Душа товпи швидко вилічилася з переляку, але тіло навпаки. Воно домагалось тепер, зараз-таки, відпочинку, видавши від себе надмірну кількість енергії. Мало хто завертав у місто і йшов додому. Більша часть утікачів пообідала муравники і примурки, поспиралася на огорожі та стіни домів і так спочивала по трудах першої воєнної паніки. Генерал їхав поміж рядами спочиваючих і весь час викрикував у найвищій люті. Його вояцьке, патріотичне серце не могло зрозуміти, як можна було хоч на хвилину сумніватися в боездатності австрійської армії.

А може, це було просто закриванням дійсного стану речей?!

Може, але ніхто тоді не підозрівав цього, а приклад генерала, що їхав перший в місто, його певний погляд і наказуючий тон зробили своє. Нервозна атмосфера, що пригнічувала душу втікачів, розвіялась як мряка, і око заблисло весело та радісно.

Сидячи гуртками по обидвох боках вулиці, люди шойно тепер запримічували знайомих, сусідів та свояків. Почалися нашішки та жарти зі себе і з других, бо рідко коли переляканий чоловік не є смішний, тим більше, коли переляк покажеться неоправданим.

Мало-помалу почали вертати в місто. Та так, як перше ноги несли тіло, так тепер тіло волочило за собою ноги, що оловом тяжіли при землі.

З'явилися і панство Полози, господарі дому, в якому спав Зварич.

Це були бездітні люди, що доживали собі віку в своїй власній хаті на Підвійті.

Господар, емеритований радник суду, приходився Зваричеві вуйком, але більше тому, що виховувався в його діда, ніж по крові. Родинний зв'язок затіснявся ще й тим, що радник приготував Зваричеві батька до гімназії. Петро не міг ніколи спам'ятати усіх тих звен, які лучили його і старого радника в один родинний ланцюг, але Полоз вмів і любив йому це пояснювати.

Полози жили тихо і скромно, хоч люди говорили, що в них не без зайвого гроша хата. Певно ніхто нічого не знав, бо ні радник, ні його жінка ніколи з нічим не видалися. Полоз, хоч і щирий патріот, не дуже розщедрювався на народні цілі, а самотнім більшим його видатком загального характеру були щомісячні вкладки до золочівської «Бесіди».

Зварич знав про скупість вуйків і рідко коли заїжджав до них, а ще рідше приймав запросини до стола. І тепер, приїхавши в Золочів, хотів спершу замешкати в бурсі, де була властива казарма стрільців, але радник, здивавши його на місті, забрав силоміць до себе.

Слава радника Полоза не обмежилася тільки на його скупості, але охоплювала його сад і город. Там плекав він прекрасні груші і найкращі в Золочеві рожі, одно і друге на спокусу всіх ласих чи закоханих гімназистів.

Радник на спілку з лютим вовчуром стеріг свого саду та городця, як ока в голові, а люди говорили, що скоріше можна було дістати тиф, як одну рожу чи грушку від радника.

Який же великий страх мусив заволодіти старими душами Полозів, коли вони нині покинули все на божу волю і погналися з товпою в сторону залізниці.

Тепер вертали обидвоє, задихані і ледве живі. Видно, що пані Полозова перша зчинила в хаті паніку, бо Зварич чув, як радник ще коло воріт сердився.

— Бачиш, я відразу знав, що це фальшива тривога. Просто безглузда паніка.

— Як же ж було не хвилюватись! — боронилася пані Полозова. — Дивлюся, все біжить, вибігаю: що є? Кажуть: москалі під Золочевом!

— Те-те-те, під Золочевом... Не так воно легко. Тепер я ніг під собою не чу...

Побачивши Зварича, старий, не докінчивши зачатого слова, звернувся до нього:

— Ов, ти вже встав!?! А ми, власне, дивилися на ту

комедію. Подуріли люди зі страху... Ходи, вертайся в хату, з'їмо снідання, а то вже чоловік зголоднів на добре.

Зварич відказувався, мовляв, снідання він має в бурсі, але, на диво, старий уперся, і Петро нині, перший раз за тих кілька днів свого побуту в Золочеві, снідав у вуйків.

Не знати, що розщедрило старого Полоза: страх, якого наївся зрання, чи встид, що легко забув при втечі не тільки про свояка, але й про свої кохані груші та рожі.

Поснідавши, пішов Зварич до бурси на вправи. Цих вправ не можна було назвати військовими ані цивільними. Це було щось так посереднє: ніби трохи товариство «Січ» або «Сокира», ніби шведська руханка в першій-ліпшій гімназії. Головний командант золочівських добровольців Сроковський мав дещо військового знання, але він не проводив вправами. Назначені команданти знали не багато більше, як звичайний рядовик, бо не один з них ніколи ніким не командував, ба що більше — не був під нічиєю командою. Що хто запам'ятав собі з недавнього здвигу, навчився від другого чи пригадав собі з вправ пожежних товариств, те й приносив тепер.

Зварич надійшов саме на збірку. В довжезних лавах стояло зібране товариство і ждало на ранній звіт. Пестріло воно одягами, літами, ростом і виглядом. Поруч вовняного сіряка — елегантна загортка модної тоді жовтавої підкраски, поруч шістнадцятилітнього гімназиста — підстаркуватий судовий писар, біля грубого народного учителя — стрункий, як тополя, сільський парубчак. Все те були люди, яких ще не кликали або вже не кликали до війська. Патріотичний запал, а може, й неясний інстинкт творення рідної армії, привів їх сюди і поставив у лаву ось тут — на подвір'ї української бурси.

Не маючи постійного місця в ряді, Зварич швидко забіг на кінець одної з лав і ждав.

— Позір! Вправо гляди! — гукував незнайомий йому ближче пан в окулярах, що командував нині першою сотнею.

Все витягнулось і звернуло голову в сторону воріт. Звідки поважною ходою зближався командант Сроковський. Невисокий, огрядний, з поважним, навіть суворим обличчям, наганяв страху і наказував послух самою своєю появою.

Переглянувши сотні, він сам скомандував: «Спочинь», — і промовив до стрільців. З його мови, хоч дуже обережної, виходило, що москалі вдерлися вже до Галичини і посуваються вперед. Хто зна, чи за пару днів не прийдеться і стрільцям вхопити за зброю і піти в бій. Тому треба передовсім послуху, а затим і військового знання.

— Товариші сотники, — звернувся він накінець до сотенних командантів, — назначать командантів чет і роїв. На нинішніх вправах переробити розстрільну, наступ і відступ. Цей останній не повинен нам ніколи траплятися, бо Український січовий стрілець буде йти завжди вперед, але добрий вояк мусить знати все.

Після того головний командант подався до канцелярії, навіть і в гадці не маючи, що незадовго золочівські сотні, щоправда, не зі своєї вини, зачнуть саме від відвороту.

«Сотники» взялися зараз за виконання наказу головного команданта, але справа не була така легка, як на око виглядала. Вибирай четових і роевих, коли не знаєш, що хто і чи загалом що-небудь знає. Орієнтувалися по знайомству, фізіономії, а навіть і уборі. Приймали на пробу і на добровільні зголошення.

Зварич несподівано попав також у команданти. Завинили в цій випадку його жовті халявки, що дуже по-військовому били в очі. А oprіч цього, польова фляжка і випханий наплечник.

«Сотник», підійшовши до нього і оглянувши докладно, відразу іменував його.

— Ви, товаришу, будете вести в мене другу чету. Як ваше назвисько?

Зварич підступив ближче.

— Маю честь представитися: Петро Зварич, студент.

— Дуже приємно, — відклонився сотник. — Іван Савчишин, директор школи...

— Товаришу сотник, я не знаю тих усіх вправ, — заявив твердо Зварич.

— Нічого! Я спершу покажу командантам, а потім ви переробите зі стрільцями. А загально команду знаєте?

— Знаю тільки те, що при вправах «Січей» потрібно.

— Знаменито! — і він пішов далі вибирати старшин.

Петро досить ніяково почувався в новій ролі. Мав командувати четою, не яких там небудь пожарників, але четою війська, четою Українських січових стрільців. Українську команду знав п'ятье через десяте, трохи з годин рахунки в гімназії, трохи з «Січі», бо хотів заснувати її в Бужанах. Міг, щоправда, відмовитись, але жалко чогось було. В моменті, коли говорив зі «сотником», блискавкою передумав усе. Недостачі швидко доповнить і відповість завданню. А яка честь! А які очі будуть у Наталки, коли почує про це. А ще якби побачила!..

І Петро згодився.

Функції його, як довідався зараз по збірці, не були знову такі тяжкі, щоб не можна було їх швидко навчитися. Мав списати свою чету, уставити по величині стрільців і робити з ними вправи. Щорання мав здати сотенному командантові звіт зі стану чети: хто хорий, хто спізнився, хто не прийшов. Щодо вправ, які заповів головний командант, то сотенні і четові мали зійтися пополудні на науку, щоб потім других навчати.

З подвір'я виходив нині Петро вдоволений і всміхнений... Четар! Четар! — бриніло йому заєдно в усі, і це одно чарівне слово простувало його статі та підносило голову. Почував невимовну нехоть до свого цивільного одягу.

«Ах, чому ми ще не маємо одностроїв! — думав з жалем. — Як би то чоловік нині виглядав!? А так навіть ніхто не знає, хто я такий».

Минали його австрійські старшини, і він пильно придивлявся, що в котрого на ковнірі. Коли траплявся четар,

Петро з приємністю пригадував собі, що він такого самого рангу.

Але недовго мав час роздумувати над своєю теперішньою позицією. На Валах стрінула його найновіша вістка і захопила його увагу.

Вістка має швидкі ноги, а голос сильніший від усіх звірів на світі. Вилетівши звідкись, коли цікава та проворна, забіжить усюди, пролізе найгрубші мури, потрапить у найтайніші заулки, перебере найбільш непрохідимі води. Величезні простори міліонових міст перелетить вона в неймовірно короткому часі, застукатиме у кожне вікно, перерве найтвердший сон. Що ж казати про таку містину, як Золочів, і про таку вістку, як: «Полонених привели!» П'ять хвилин не минуло від народин тієї вістки, як уже ціле місто гуло про цю незвичайну подію.

— Полонених привели!

— Сотки полонених!

— Тисячу москалів заплали!

Народ розглядався на всі боки, чи не видно де колон полоненого війська. Врешті почав йти в сторону казарми і чим далі, тим більше квапився і більше його було.

Зварич біг туди, куди всі, хоч ніхто, властиво, не знав, де полонені. Останніми днями він мимовільно піддавався настроям, що панували в місті. Проводжали золочівці військо, що йшло на російську границу — проводжав і він; кричали якомусь старшині, що більше світив гудзиками та шаблею, — кричав і він; співали «Боже, буде покровитель...» — співав і він. Тепер бігли всі дивитись на полонених москалів, він біг теж, хоч, як кажу, ніхто не знав, де можна оглядати тих цікавих людей. Це не були люди п'ять миль звідсіля, із-за російської границі, це були якісь для всіх невидані ества, що зі зброєю в руках йшли на Австрію, били в її військо страшними гарматами, підпалювали села, насилували жінок, відрізували раненим австрійцям язика, носи і вуха, горожан брали на муки, а дітей настромлювали на списи, як куропатку на рожен.

Зварич не дуже довіряв поголоскам про звірства москалів, а бодай брав їх через половину. Та все ж таки те, що він приймав за правду, було вже таке страшне, що він радів безмежно, що врешті-решт удалося хоч трохи тих жорстоких ворогів ослабити, забираючи якусь частку у полон.

По дорозі наткнувся на знакового старшину з 35-го полку.

— Куди ви так? — спитав старшина.

Зварич не міг духа злапати.

— Ну, кажіть же! — нетерпеливився тамтой. — Може, знов якась неправдива тривога?

Зварич трохи завстидався. Пригадав собі нинішню мандрівку народів, коли на місто грянула вістка, що москалі під Золочевом.

— Я не втівав і тепер не думаю, пане поручнику, — сказав трохи ніби ображено. — Але пустив хтось поголоску, що привели полонених. Біжать другі, піду й я... Подивлюся.

— Полонених?!... Яких полонених?

— Москалів!

— Ах, правда! — усміхнувся старшина. — Я чисто забув. Так, маєте рацію. Є, є полонені. Там на подвір'ї казарми стоять. Ну, доброго здоров'я, я мушу йти.

Подав Зваричеві руку і подався у свій бік.

Зварич трохи остиг у запалі бажання побачити полонених. «Щось той поручник дивно про це говорив, — думав він. — Але, може, це в військових так. Вони загорді, щоб тішитися ледачим».

За той час головна вулиця міста щораз більше збирала, як річка по весняній тучі, збирала народ, що допливав до неї з бічних вуличок і з домів. Усе те бігло, поштуркувалось, переганялось, десь-не-десь перекинувшись добрим словом то лайкою. Знайомі здоровкалися на бігу і пропихалися спільними силами та ліктями. Жіноцтво — найцікавіша порода людей — і тут не дало себе змайоризувати. Без огляду на вік, становище й убір, перли вони нестримно впе-

ред, полишаючи далеко позаду сильнішу частину людського роду — чоловіків. Над головами пливучої товпи раз у раз піднімалися парасольки, що, мов бойові прапори наступаючих військ, показували напрям і загрівали до витривалості.

Зварич почув, як його хтось черкнув дротом парасолі по лиці. Відскочив, як опарений:

— Прошу вважати!

— А, пан Зварич! Ви також туди? Я така цікава, така цікава на тих москалів... Що за брус топче мене по ногах! — скрикнула дама, штовхаючи якогось жида, що й собі перся наперед. — Пане Зварич, допоможіть мені, бо ще задушать мене тут.

Зваричеві загруз був саме проклин у горлі за дряпання парасолькою, і він міг тільки усміхнутися. Але по хвили промовив чемно:

— Пані професорова, бачу, також туди... Цілую ручки.

— Вбігає, знаєте, наша Кася до хати: «Прошу пані, та там таких москалів налупали, сила-силенна!» — Де, що, — питаю. «А ось, — каже, — повели їх!» — Куди? «Не знаю. Може, на замок. А які страшні. Бородаті, з такими кудлами». — А ти бачила? «Мошиха, зі склепу, мені говорила...» Я, знаєте, так як стояла...

Зварич глянув на професорову.

— Тільки не дивіться на мене, бо я не вбрана. Капельюх на себе, парасольку в руки і біжу... Добре, що вас здібала, то, може, щось більше довідаюся.

Балакаючи, пані професорова не забувала весь час енергійно робити собі дорогу.

— Чого пхається! — обрушився по дорозі якийсь жидок, але професорова того не слухала і не відповідала йому.

— Ходіть скорше! — нагнала Зварича. — Потім не діпхаємося або, чого доброго, ще не дозволять подивитися.

Саме доходили до одної з казарм, і товпа робилася щораз більш непроходима. Але мало котра жінка спиниться перед такою запорою. Якимсь просто незрозумілим спо-

собом професорова грязла чимраз далше у людську гущу, а Зварич протискався за нею.

Народ стовпився перед брамою, і з поодиноких людей створився якийсь стогогий велет, що ніяк не міг пролізти крізь браму. Зад цього велета корчився, напружувався і тиснув решту тіла, але воно не влізало. Тільки ясна парасолька професорової, як якась насікома, лізла по хребті велета все вперед і за пару хвилин досягла його голови. Голова, видно, була найширша, бо парасолька при ній спинилася і ніяк не могла пройти далі.

Професорова використала той час на гутірку:

— Ах, коби вже раз побачити тих полонених.

— Звичайні люди, пані добродійко! — вдавав бай-дужого Зварич.

— Звичайні?!.. Добре звичайні. Злочинці, шубравці, звірі в людським тілі. Я б їх сама!.. — і замахала парасолькою. — Ви чули, що вони виправляють?

— Чув, але не знати, чи то все правда!

Якийсь жид подивився скося на Зварича:

— Пан не вірить? — запитався через плече. — Пані професорова правду каже. Б'ють, мордують, гвалтують.

— Ох, як я їх ненавиджу! — процідила крізь зуби професорова.

Зваричеві зробилося ніяково. Чого він взявся обороняти отих москалів. Хоч би не всі поголоски були правдиві, сумніватися про них було негарно і непатріотично.

Як небезпечно, цього ще Зварич не знав.

— А скільки їх привели? — спитав жида.

— Кілько, не знаю, але досить! Два полки розбили наші в пух і прах! Що не впало, то все пішло до неволі.

Нарешті голова велета, що загрузла в брамі, протиснулася і вповзла на подвір'я казарми. Очі Зварича кинулися по подвір'ю шукати полонених.

— Де ж вони? — спитала професорова.

— Не бачу!

— Може, вже відвели?

— Може... Зараз спитаю якогось вояка. Пане вояк! — звернувся Зварич до першого, що навинувся. — Де ті полонені москалі?

— А от там, під парканом! — махнув рукою вояк.

— Під парканом?! — крикнула розчарована професорова. — А кілько їх?

— Один.

Ясна парасолька помітно з'їхала вниз...

Але часу гаяти не було коли, бо із-за брами напливав щораз то новий народ. Заступлять і цього одного.

Пішли.

Під парканом, у холодку тінистої липи гурт людей. Всередині вільне місце, в якому походжають грізні і неприступні австрійські багнети.

А між ними невеличка людина в сірім плащі наопашки. Зеленувата шапка, як поливаний таріль, відсунена на чубок голови. Ні великого чупра, ні великої бороди. Великий хіба ніс, але він ні не додає дикости, ні не різниться нічим від звичайних великих носів.

— То оце всі полонені? — зітхнула пані професорова. — Але бачите, пане Зварич, — додала по хвили, — є в його лиці щось кровожадне.

Зварич глянув у лице полоненого і ніяк не міг дошукатися кровожадности. Воно якось по-дурному всміхалося, уста жували щось. Тільки маленькі очка хитро бігали довкола.

— Ах, мала б я охоту парасолькою витовкти його по тім великім носі! — пікнула злісно пані професорова.

Мовби зачувши її слова, полонений звернув очі в її сторону. Професорова притихла і зляпала Зварича за руку.

Ох, який страшний. Здається, різав би зараз. Але вже скінчилося панування.

Колесо довкола москаля чимраз то звужувалося, люди освоювались помалу з «небезпекою» і підходили ближче. Уже хтось зважився і питання поставити. Москаль чи не чув, чи не хотів, а може, боявся відповідати. Мовчки їв

хліб, весь час по-дурному всміхаючись. Врешті хтось відважніший простягнув руку і доторкнувся одержі москаля. Австрійський вояк крикнув: «Не вільно», — і рука разом з властителем сховалася.

Але народ горів цікавістю. Хотів би був знати про все: і про бої, які перебув оцеї сірий чоловічок, і про його звірства, і навіть про те, хто він, звідки, як називається, кілько має літ, чи жонатий і чи дуже боїться. Раз у раз падало в його сторону якесь питання, але, не зловлене, зависало в повітрі на загальне невдоволення. Народ ждав, переступав з ноги на ногу, нетерпеливився. Та якось ніхто не знаходив ради на це.

Врешті таки найшовся один чоловік, що знайшов спосіб.

Якийсь грубий, старший панок підступив до австрійського вояка:

— Пане вояк! Позвольте пару слів запитати того москаля.

— Не вільно! — заявив представник військової влади. Старший панок не подавався:

— Я тутешній, золочівський адвокат Гартглас, мене всі знають. І ви мене знаєте, пане вояк!

Військова влада подумала, кивнула головою і обернулася на зап'ятку — знак, що дозволення дане.

Товпа в одну мить стихла, як учні в школі, коли вчитель збирається питати. Колесо довкола полоненого ще більше змаліло.

— Слухайте, пане! — звернувся адвокат до полоненого. — Ви капітан?.. Прапорщик?

— Я унтер!

Товпа на звук з його уст аж колихнулася.

— Унтер! — пішло від вуха до вуха.

— Як, як? — питали далші.

— Ундер, унтер — не чув добре.

— Чекайте!

— Тихо...

Пані професорова не могла собі з цією назвою дати

ради: «Унтер — ун-тер — може, то з французька?!» — питалася Зварича, сусідів, але ніхто не міг пояснити їй.

— Може, то по-австрійськи генерал? — сказала більше сама до себе, але так голосно, що почув один з вояків, командант сторожі при полоненім. Він гордо випростувався і моргнув вусом.

— То така сама шаржа, як я... капрал! — додав з такою міною, що нібито професорова помилилася, але не дуже.

— Капрал! — пішов прибитий шепіт.

Але стихло вмить, бо адвокат, охолонувши після удару перших ворожих слів, став далі питати.

— А ви скільки австрійков забили?

Полонений зробив рукою рух, мовби відпихав когось від себе. Лице ще більш викривилось дурним усміхом.

— Я фельчер! — сказав голосно, щоби всім стало ясно, що він не винний крові австрійців.

— Фельчер? Фельчер!? Що таке фельчер? — пішло знову довкола.

— Це санітет! — пояснив Зварич професоровій, а вона невдоволено видула губи.

Адвокатові видалася ціла справа підозрілою. Почав сумніватися, чи справді перед ним москаль. Рухи, професія і ніс не вказували на те.

— А ви православний челявік?

Полонений заперечив.

— Що ж? Татарин, вірмен?

Полонений хвильку вагався, а далі, глянувши на окруження, відповів:

— Я... єврей!

Перші полонені, хоч їх було небагато, бо тільки один і то жид, дуже причинилися до успокоєння розбурханої уяви застрашених золочівців.

Нехай, думали люди, нині один, але завтра може прийти тисяча або й більше... Вже сам факт, що австрійці

взяли когось у полон, доказує, що москалі мусили десь утікати. Дехто із професії полоненого витягав потішачі консеквенції. Мовляв, фельчер — санітет ніколи не йде напереді. Значить, австрійці зайшли на зади москалів, коли аж фельчерів полапали. Нікому і на думку не прийшло догадатися, що фельчер міг зовсім добре сам особисто уложити план свого полону, а австрійські війська не мусили при тім побіджувати.

Але такої ересі ніхто не допустився, і золочівці йшли того дня спати спокійно і безпечно, певні, що на східному фронті все в порядку.

Другої днини Зварич дуже рано сховався. Цим разом вирвала його зі сну не втеча золочівців з міста, а вчорашнє іменування. Він же ж старшина і мусить бути перший на збірці! Швидко зібрався і вийшов надвір.

Місто вже пробудилося, але ще не шуміло своїм звичайним гамором. Десь далеко торохкотіли вози по битій дорозі. Либонь, якийсь військовий обоз або зігнані з сіл «форшпани».

Від самого досвітку гуділи на сході гармати. Але цей гук інакший був, як попередніми днями. Не такий придушений і сильніший немов. Видавалося, що приблизився, або, як дехто догадувався, в бій вступила тяжка артилерія. Раннє повітря дрижало від далекого гримоту, розколихане, мов вода на ставі. Гур-гур-гур! — немов хтось великим і тяжким маглем рухав.

Золочів пильно прислухувався до тих гуків, але, на око, нічого не робив собі з цього. Як кожного іншого дня, спішилися перекупки на торговницю, їхав до раннього потягу возій, а купці з тріскотом підносили засуви по крамницях. На Валах, що тільки назву таку задержали, а були, властиво, міським городом, теж нічого не змінилося. Біля брами до казарм, так, як і вчора, лежали покотом люди. Це покликані до війська останні резерви, що по кілька днів ждали на своє призначення. Ніхто ними не займався, ніхто

не журился. Був наказ: прийти і ждати, от вони і ждали — так, як український селянин уміє ждати.

Поприїздили своїми возами, з жінками та дітьми, по-привозили собі харчів і ждали. Спали на голій землі біля казарми, під кушами та на лавочках городу, дякуючи Богу, що погода держалася, а то були б зразу зазнали лиха.

Легенька сиза мряка, що раннім ранком стелилася по городі, виглядала, мов видих соток зажурених грудей, а не випари брудного міського ставу.

Зварич сів на порожню лавочку і дивився на мобілізованих.

Деякі з них уже повставали і милися при джерелі, деякі, помившись, голосно відмовляли молитви, але багато ще спало. Ці останні немов прочували, що тільки їх спокійного сну — ось тут, на голій землі біля казарми.

Жінок мало було. Вони або приїздили щодня довідуватися до чоловіків, або — котрі здальша — ночували на передмістях Золочева і приходили рано зі сніданком. Тільки ті, які не мали чи не хотіли заїздити нікуди, ночували таки при чоловіках і надавали цілій групі мобілізованих вигляду зовсім не військового.

Біля Зварича проходив якийсь старший вже селянин, вертаючи від джерела. Свіжовмите лице блистіло в раннім сонці матовим бронзом, а з-під навислих густих брів дивилися в далечінь спокійні сиві очі. Шпакувате волосся, мокре ще від води, спадало на чоло, де-не-де розкриваючи поясок білішої шкіри — знак від капелюха. Петрові захотілось побалакати з ним хвилю.

— Слава Богу! — привітав селянина, коли він зрівнявся з лавочкою.

Селянин повернув у його сторону голову і повагом віддав привіт:

— Слава навіки.

— Ви також до війська?

— Аякже... Ось уже третій день чекаю отут! — і показав головою на браму казарми.

— А ви звідки?

— З Утіховець.

— Знаю, — відповів Зварич. — А я з Бужан. Знаєте, де це?

— Чому не знати! Буде півтори милі звідси. Іздив колись туди за кіньми.

— Сідайте трохи, як маєте час, — промовив Петро. — Поговоримо...

Селянин приглянувся уважно Зваричеві і стоячи запитав.

— А ви чий будете?

— Я від професора! Городюк називається... Може, знаєте його?

— Знати не знаю, але чув за нього.

Видно, ці Петрові генералії вистарчили селянинові, бо він приступив ближче і сів на лавку.

— Ви кілька літ маєте? — запитав Петро.

— В Спасівку минуло сорок і один.

— І ще вас кличуть? — здивувався Петро.

— О, ще й старших кличуть. Тут є з нашого села трьох таких, що їм за місяць сорок і два буде, а ще їх закликали.

— То ви вже десь давно жонаті?

— Шіснайцять років. П'ятеро дітей у мене, а найстарший то вже до п'ятої класи гімназії йде.

На згадку дітей бронзове лице припало снідлю. Очі під навислими бровами дивились хвилю в далеке невідоме, а далі потупились на землю. З грудей вирвався глибокий віддих.

— Та що! Нема апеляції... кличуть, то треба йти. Мусиш. А ви? — звернувся селянин до Зварича. — Також ідете?

— Я ще не мушу, але йду добровільно. До Українських січових стрільців.

— Чув я, що багато йде добровольців. Що ж... Молоді хлопці... кортить.

— Не те що кортить, а треба,— доказував вчительським тоном Зварич.— Україну мусимо від москаля відбити.

— Україну, кажете... А багато ж вас є?

— Ну... буде...— зам'явся Зварич,— буде зо двацять тисяч.

Селянин посміхнувся.

— Двацять тисяч... Багато воно і мало. В москаля сто раз тільки буде.

А трохи помовчавши, спитав:

— Го в москаля також є Україна?

Зварич злісно скривив уста. Маєш тобі галицького українця. Такі питання ставить! Але, подумавши, що золочівський повіт не такий-то свідомий, простив селянинові нещасливий запит.

— Є в москаля Україна. І то багато більша, як у нас... Дивно, що ви про це нічого не чули,— додав з докором.

Селянин, видно, вичув злість у словах Зварича, бо старався справу загладити.

— Та дав би Бог, щоби там Україна була велика. Недовго москаль воював би з нами, сили не стало б.

— І не буде довго воювати,— запалився Зварич.— Ми як тільки ввійдемо тамтуди, зараз народ стане за нами...

— Проти царя ніби?! — перебив недовіжливо селянин.

— А ви як гадали!?! Певно, що так. Досить їм московської неволі. Чекають там на нас, і ми підемо до них.

Селянин хитав головою, притакував, але видно було по нім, що не вірить... Нараз підніс голову і несподівано змінив тему:

— Не знать, де то нині так гармати грають?!

Нечайно кинене питання збило Зварича з тропи. Він зготовився був до тріумфального маршу в глибину України, а тут нараз хтось поставив його серед дійсності. Гармати справді гуділи немов виразніше. Не вспів ще зібратись на нову відповідь, як селянин встав і попросився з ним.

— Дай, Боже, щоб то була правда, що ви говорите,— сказав на відхіднім.— Але я вже мушу йти до своїх. Бувайте здорові!

Пішов повільною, певною ходою в сторону свого гурту.

Зварич довго дивився йому вслід і не знав, що й думати про нього. Раз здавалося йому, що це несвідомий, темний чоловік, яких стільки ще по забитих селах, то знову, що це хитрий і недурний мужик, до того, може, навіть і москвофіл. Коли прийняти друге, то його висказ про гук гармат був доброю відповіддю на балачку Зварича про побідний похід на Україну. Адже гармати щораз то виразніше чути...

Лихий на себе, що якимось так немудро вийшов з тієї цілої розмови, встав і собі та пішов на свою збірку до бурси.

На бурсацьким подвір'ї стояли вже гуртками стрільці і балакали голосно та наввипередки, як звичайно між молодими людьми буває. Кілька старших стояло осторонь і говорило між собою тихіше і більш таємничо. Зварич пізнав серед них свого сотенного і підійшов ближче. Один-два з цього гурту були йому давніше ще знайомі, з іншими познайомився.

— Здається, то це я вам казав учора командувати другою четою?!— звернувся до нього сотенний.

— Так есть, товаришу сотник! — відповів Зварич.— Чим могу служити?

— Знаєте, товаришу, зайшли деякі зміни. Головний командант стягнув дві сотні в одну, і тим самим зменшилося число четових. Команду над другою четою обняв товариш Орський... А ви підете до першої чети, до першої чвірки.

Зварич слухав цього всього ніби зовсім спокійно. Але в душі його не виглядало воно так само. Важко йому було погодитися з думкою, що він нині знову звичайний рядовик, важче, як учора, що він став четовим. Жалко робилось на серці і досадно. Як же?! Так легко змінюється в стрільцях

командантів?! Адже це в правдивім війську не до подумання!..

Але зараз прийшло йому на гадку, що це все заледве перші початки. Нічого нема ще закріпленого... Врешті, він і не може мати претензій до такого рангу, не знаючи як слід ні своїх обов'язків, ні взагалі військового діла.

Отак розваживши і потішивши самого себе, став прислухуватись до розмови старших.

— Вчора вечером,— говорив таємничим шепотом директор Савчишин,— казав мені сусід-жид, що москалі вже під Оліїв підійшли. Австрійці там зібрали досить війська...

— І, може, тепер там б'ються! — докинув хтось.

— Я також так думаю. Власне, той самий напрям.

— В такому разі, дуже легко можуть москалі зайняти Золочів!

Директор Савчишин, як сотенний командант, не міг допустити до завеликої паніки.

— Но-но! — заперечив рукою. — Не так-то воно легко, як ви думаєте. Оліїв а Золочів — шмат дороги. Уявляєте собі, що австрійці так з легким серцем дозволять москалям іти вперед?! Втім, напевно, є якийсь підступ, якийсь план.

А коли всі признали йому рацію, він продовжував далі про жида-сусіда:

— Казав мені ще той жидисько, що воно таки трохи відворотом смердить. З Золочева вивозять магазини на захід...

— Я сам це бачив,— докинув Зварич.— Вчора один вояк, навіть мій знайомий з Бужан, ладував овес на тягарове авто.

— А куди його мали везти?

— Не знаю, не питав.

Хвилюк після того всі мовчали. Кожний мовчки переживував почуті відомості. Нарешті сотенний Савчишин зробив заключення:

— Отже, мої панове, треба бути готовим на всякий

випадок. Можемо навіть відійти. Тому нехай кожний приготується і полагодить свої діла.

— Прошу ставати на збірку. Найвищий час! — додав по хвилі, і гурток розійшовся.

Зварич станув на своїм новім місці в першій четі і навіть у гадці вже не мав, що він назад вернувся до ряду. Останні слова сотенного про можливість відмаршу з Золочева займали тепер усі його думки.

«Можемо відійти кудись, а я ще навіть білля не маю,— думав він.— Треба попросити завтра, як буде можна, відпустку на один день і поїхати додому...»

На згадку Бужан станула йому перед очима Наталка. Попрощатися треба з нею. Від'їхав з дому отак, мов на прогулку. Ніхто не думав, що прийдеться так швидко покинути Золочів. Числив бодай на яких два-три тижні побути.

Записався при збірці до звіту і просив на один день відпустки.

— Добре! — сказав головний командант.— Ідьте, але вертайте мені швидко. Довше, як один день, не можу дозволити. Завтра вечером бути назад.

Після звіту не робили сотні вправ. Злука двох сотень в одну дала багато роботи четовим, які наново списували і уставляли свої чети.

Була десь година дев'ята — пів до десятої, коли розпущено всіх з тим, що пополудні відбудуться вправи за містом на майдані.

Зварич вийшов з бурси і пустився йти через Вали.

Саме скручував з головної стежки в бічну, як почув за собою тупіт кінських копит.

Оглянувся...

На стежку вбіг кінь, осідланий, але без їздя. Каштанувата його шерсть припала порохом, а цілі груди вкриті були платами білої піни. Видно, далеку дорогу зробив. Роздуті храпи червоніли жевріючими вугликами, немов поранені, а очі, повні якогось дикого жаху, вилізли з

оправи і блистіли до сонця, як два ізмагди. Кінь спинився в своїм дикім бігу, заривши передні копита глибоко в пісок на стежці. Витягнув шию і потягнув храпами повітря. Хвилю стояв, як з каменя викутий. Тільки під ніжною шкірою дрижали незаметно м'язи. Але чи почув, чи, може, пригадав собі щось, бо захропів, крутнув головою і пустився знову чвалом, викидаючи за собою стовпи піску. Побіг до брами казарми і вернувся чвалом назад.

З усіх боків почали надбігати люди і старалися зловити коня. Кінь, наткнувшись де-небудь на запору, скручував набік, перескакував рів чи корч і гнався далі стежкою, фиркаючи ногами та збиваючи куряву.

Зварич і собі пробував заступити дорогу коневі та зловити його, але за кожним разом кінь або ставав дуба, або перебігав мимо, або скручував убік. Треба було відскочити, бо міг розтратувати або вдарити.

Дивна річ, кінь не втікав далеко, хоч вулиці не були замкнені, але весь час крутився по парку, раз у раз підбігаючи до брами казарми. Нарешті хтось крикнув:

— Таж це майора Клявса кінь!

Той один вигук вияснив цілу загадку. Майор Клявс вирушив зі своїм куренем на границю.

Тепер вернув його кінь...

Вже з півгодини тривала ловля коня. На Валах збиралось щораз то більше людей. Відважніші пробували ловити, менш відважні забирали тільки вхід. Але нікому не щастилось. З'явилися вже і якісь вояки, заходили коня, приговорювали до нього — не помагало. Кінь спинявся на хвилину і знову зривався до бігу.

Нараз із бічної вулички вибігла якась жінка і пустилася в сторону коня. Всі остовпіли. Невже ж ця пані хоче ловити отого звіра?! Хтось кинув слово остороги, хтось кинувся здержувати.

Кінь стояв саме біля паркового ставка і немов задеревів. Жінка підбігла на яких двадцять кроків і станула. Витягнулася вперед і пильно придивлялася коневі.

— Ральф! Боже!! — крикнула розпучливим голосом і аж заточилася від жалю. Закрила лице руками і занеслася голосним риданням.

— Забили!.. Боже!.. Забили!.. — виривалося їй з грудей.

Кінь підніс голову і немов приходив до пам'яті. Здавалося, що ціла його стать змаліла. Очі вернули на своє місце, грива осіла на карку. Витягаючи голову в сторону жінки, він осторожним кроком зблизився до неї.

— Ральф!..

Кінь ще раз підніс голову, а далі підійшов зовсім близько і положив голову на плече рйдаючої.

— Майора Клявса жінка! — сказав знову той сам голос, що перше сповістив, чий кінь.

А жінка піднесла заплакане лице і дивилася в зеленкуваті добрі очі вірного звіряти. Її біла рука з любов'ю гладила гарну кінську головку, що спокійно лежала на її рамені.

— Ральф! Скажи, де пан? — питалася коня.

Але кінь не відповідав. Водив тільки кривавими храпами і потрясав розірваними поводками...

Сказав би, якби вмів... Що пан його на чолі свого куреня загнався в московську засідку, що з корчів біля Олієва вискочили козаки, що підняли пана на списах, а він сам вирвався з цього пекла і вернувся під браму казарми у Золочів.

Не сказав цього кінь, але за нього промовили розірвані вулила, плати білої піни на грудях і плями крові на сідлі...

До коня підійшов якийсь вояк, взяв за поводи і повів за жінкою. Вона йшла передом, пригорблена і постаріла, втираючи рясні сльози. За нею ступав кінь її мужа з кривавими плямами на сідлі...

Зварич довго стояв і дивився їм услід. Пригадував собі блискучі очі коня, в яких відбився весь жах великої події — війни. Перший раз почув правдивий подих її і разом

з острахом влилась у його груди хвиля дивної, незнаної радості...

Жінка, а за нею і кінь, давно вже сховалися за закутом вулиці, але народ ще довго стояв і говорив про випадок.

Вкінці почав розходитися, несучи зі собою новий матеріал до паніки і нестверджену, але майже певну вістку: майора Клявса згинув!..

Очевидно, що з того знайшлися зараз і висновки:

— Значить, і курінь розбитий.

— Гармати ліпше чути. В такому разі, наші мусили податися назад.

За годину вже цілий Золочів говорив, що під Олієвом москалі розбили австрійців, знищили один курінь, забили майора Клявса і марширують на захід.

Як не старалися військові чинники заперечувати це, та в душі дивувалися самі, звідки цивільне населення має такі докладні і правдиві вістки...

Під вечір нові поголоски і нові події дали привід до паніки.

Від сходу в'їхав до Золочева дивний, невиданий ще досі «обоз». Попереду в повозі їхав якийсь пан з жінкою та дітьми, а за ним кільканадцять возів, навантажених усяким добром: мішками збіжжя, подушками, перинами, кріслами, посудом, а навіть грамофоном.

Все то вкотилося в Золочів, і багато людей бачило цілу ту каравану, але до середини міста доїхала тільки вістка про неї. Сама каравана зникла десь, мов під землю сховалася, і найліпші розвідники не могли винюхати, де саме вона поділася.

Зварич стрінув знайомого народного учителя Соляника, який саме вертав з розвідки.

— Що ж, пане професор, знайшли ви каравану?

— Подумайте: де вона могла подітися?!

— А хто ж це був?

— Хто був, то знаю, але мене більше цікавить, де по-

дівся. Всі бачили, як їхав, дехто навіть розмовляв, але ніхто не знає, що далі сталося.

— Адже не могла втопитися на дорозі, — докинув Зварич.

— Ясна справа, що ні.

— Скажіть же: хто то був?

— Якийсь дідич звідтам... — і Соляник показав головою в сторону таємничого сходу.

— Що, з Росії? — здивувався Зварич.

— Пане Зварич, чи ви з місяця впали! Москалі вже за Олієвом, а ви дідича з Росії шукаєте.

Зварич побачив, що стрілив дурницю, і старався направити неміле враження.

— Ну... я думав, може, який скомпрометований... втікає перед москалями...

Соляник насмішкливо глянув на нього.

— Що вам таке якесь по голові колотиться? Дідич з Росії міг би втікати до Галичини через свій фронт?! Та це таки наш, австрійський поляк. Втікає, бо москалі вже під його село підступили.

Зварич щиро зареготався.

— Чого ви смієтесь? — спитав здивовано Соляник.

— З себе самого. Мені смішно, що я міг так по-дурному думати. Але тепер чоловік насправду дістає якусь мотилицю. Кожна вістка для нього правдива: раз — що наші за границею, другий раз — що москалі під Олієвом; раз — що наші б'ють, то знову — що втікають. Я нині, наприклад, чуз три різні чутки, а кожна «з достовірного жерела» і кожна протирічна.

Соляник засміявся і собі.

— Думаєте, що зі мною інакше. Я знову цілий день бігаю і шукаю саме тих жерел. Але оце останнє — то знаю про нього з фактично достовірного жерела.

— В такому разі, скажіть, де міг той дідич подітися.

— Може, скрутив куди на бічну дорогу, а може, заїхав куди.

— А може, військо його задержало і сховало?— впа-
ло на думку Зваричеві.

Соляник задумався.

— Знаєте... То може бути. Не хотіли, здається, щоб ши-
рилася паніка. Але, — додав по хвилі, — вона і так уже ши-
риться. А про те, що сказав отой дідич, певно, вже пів-
Золочева знає.

— А що ж він, властиво, сказав?

— Як-то ви не чули? Я ж вам, здається, вже казав: мос-
калі підступили під його село, і він мусив утікати.

— Більше нічого?!

— Треба вам більше?.. Мені це вистарчає... Решту
можна вже собі доспівати: попросту наші...

Вулицею надійшло трохи австрійських старшин, і
Соляник урвав речення, яке, здається, не було зложено на
хвалу австрійської армії.

Коли старшини перейшли, він шепнув до Зварича:

— Бачили ви їх міні? Щось тут недобрим пахне. Я
вам кажу, що то готово дуже зле скінчитися. Одної хвилі
заберуться, а нас кинуть на поталу.

Зварича це неприємно вразило.

— Можливо, що москалі вдерлися в Галичину, але я
не вірю, щоб Австрія могла так легко віддати Золочів. Це
ж майже твердиня!..

— Е, ви говорите своє, а я своє кажу. Стрільці підуть
так само, як і військо, а нам навіть знати не дадуть. Ну,
бувайте здорові, — закінчив сумовито. — А як будете
десь за Львовом, то згадайте мене, старого.

Подав Зваричеві руку і побіг підтюпцем у сторону
каварні.

Може, знову шукати достовірного джерела на якусь
іншу чутку...

Зварич довго стояв на вулиці і думав над тим усім.
Все складалося на те, що слова старого учителя були
правдиві, але чогось ціле його ество бунтувалося проти
зовсім логічних висновків.

— Як же ж?! Австрія мала б програти війну? З ким?! З
неграмотними москалями... Австрія, яка мала знамениту
техніку, вишколене військо, прекрасних генералів?!
Мав би ж німецький дух, німецька солідність упокоритись
перед отими москалями, яких маленька Японія збила на
капусту?! Що ж тоді зі стрілецькими мріями?! Де похід на
Україну, де визволення російських українців з-під кор-
миги білого царя?!

— Ні, це неможливе, — рішив Зварич. — Може, якісь
місцеві невдачі і були, але то ще не програна!..

Отак сам себе розваживши, аж веселіше відітхнув і
пішов «на квартиру». Спакується тепер, а по вечірній збірці
зараз у дорогу до Бужан.

Але вечірня збірка принесла несподіванку. Головний
командант не пустив нікого додому, а сам кудись пішов.

Вже добре смеркалося, а його ще не було назад.

Стрільці поклялися на подвір'ї і на всі лади розбирали
наказ команданта. Одні казали, що віднині всі будуть меш-
кати разом в одній з казарм, другі — що, імовірно, ще
цієї ночі від'їдуть кудись.

Зваричеві це не дуже було на руку, бо хотів конче ще
скочити до Бужан. Але зміна в дотеперішнім житті цікави-
ла, а навіть дуже радувала його. Ось тепер лежить він
серед трьох соток товаришів, чує їх розмови, віддихи, ба-
чить огники папірос, що блимають де-не-де в п'ємті, і почу-
ває, що це табір війська, і почуває себе членом цього та-
бору. Прикувала їх чиясь воля, але приємно є почувати
силу цієї волі над собою.

Десь коло 10-ї години вночі вернув головний коман-
дант, і стрільці заворушились. Повставали, цікаві, що за
вісті приніс зі собою їхній верховод.

Командант закликав до себе сотенних, і за хвилину
прогули накази:

— Сотні! Збірка в лавах!

Головний командант станув наперед і скомандував:

— Перша сотня, на мій приказ: Позір! Ходом руш!

Виступили стрільці рівним кроком, аж застогнала за-спана земля. Вже із-за воріт Зварич оглянувся: друга сотня стояла далі на подвір'ї і не йшла за ними.

«Тільки ми!» — подумав не без гордості, хоч ще не знав, куди йдуть і чого.

Командант Сроковський підвів їх до недалекої казарми і ввійшов на подвір'я.

— Певно, будемо тут мешкати! — шептали між собою стрільці.

Сотня станула біля якогось будинку, і Зварич побачив, як командант підійшов до гуртка австрійських старшин і щось одному з них зголосив. Австрійський старшина хвилю-ку з ним балакав, а потім звернувся до своїх і видав якісь накази. Вмить відчинилися двері будинку, і вояки почали виносити звіттія кріси.

— Роями відбирати! — кликнув Сроковський, і пер-ший рій кинувся прожогом на цінний набуток.

Кріси! Це ж радість!!

Але, на диво, кріси ці щось зовсім не такі, які кожний бачив стільки разів.

— Веридлі! — сказав згрідливо хтось, приглянувшись докладніше.

— На один набій! — додав сотенний командант.

Коли сотня розібрала вже кріси, кожний дістав два картони набоїв. Тяжкі були і ледве влізалися в кишені плащів та загорток.

Роздача зброї так захопила Зварича, що він і часу не мав подумати, чому так негайно роздають її. Щойно як з глибини подвір'я надійшов невеличкий відділ війська і станув перед сотнею, Зварич зрозумів: ідуть на позицію.

Мороз пішов поза шкірою на цю думку, але не зі стра-ху, а з несподіванки, що ось незадовго може прийти ка-зочна, не знана ближче подія — бій.

Впала на ряди спершу німецька команда, яка рушила з місця австрійський відділ, а за ним і українська, від якої двигнулася стрілецька сотня.

Задудніла від соток ніг мурована дорога, а гупіт глухо відбився від сонних домів.

Швидким кроком подалися обидва відділи в сторону сходу.

Стрільці марширували мовчки. Кожний немов боявся порушити мовчанку невідповідним словом. Тільки напереді балакав щось командант Сроковський до сотенного.

Незчулися стрільці, як оставили послідні хати міста за собою...

Перед ними простяглася безмежна темна площина землі, така безмежна, як тільки це можливе в хмарну ніч.

Звичайні маленькі хлопські нивки зіллялися тепер в одно безкрає море, що скривало в собі не одну тайну, не од-ну несподіванку, яка на війні все гірша від найстрашнішої дійсності.

Стрільці марширували вже з півгодини, а ще нікому язык не розв'язався. Роздача крісів, вимарш із Золочева і незнана ціль так полонили їх думки, що кожний балакав весь час тільки з самим собою.

— Станути!.. Станути!.. Станути!.. — пішло з одної чвірки до другої.

Сотня спинилася біля якихсь корчів, що ледве видніли-ся при дорозі.

Австрійський відділ зійшов з дороги наліво і потонув у пільмі...

Стрільці рушили направо. Туди йшла якась польова доріжка, якої тільки клапоть просвічував крізь темряву, решта губилася серед чорного поля.

Командант Сроковський стояв на перехресті доріг і говорив притишено до проходячих чвірок:

— Зараз на полі робимо розстрільну! Вважати наперед себе і слухати наказів.

Повторяв ці слова що якийсь час, так що всі почули і кожний повторяв їх собі з десять разів.

За дорогою розвинулася сотня в розстрільну і підійшла полем наперед.

— Долів! — пішло шепотом з уст до уст.

Всі полягали, де хто стояв...

Зварич приліг на якійсь межі, маючи перед собою корчи, може, граничний горбок. Думав собі, що це заслоняє йому вид і він нічого не побачить напереді, але боявся рушитись, щоб не псувати рівної лінії.

— Товаришу! — почув біля себе шепіт. — Будьте такі добрі: покажіть мені, як обходитися з тим веридлем.

Обернувся і побачив, що до нього підліз його сусід по розстрільній.

— Я сам перший раз маю такий кріс у руках! — признався Зварич. — Питайте сусіда наліво.

Але товариш не квапився шукати другого сусіда. Здається, радий був, що зблизився і заговорив до когось, бо далі лежав коло Зварича.

— Думаю, що нам пояснять, як прийде що до чого, — додав, немов на своє оправдання, що не відходить.

Зварич теж радий був, що біля нього є хтось другий. Страшно не страшно, але все-таки неприємно в таку темну ніч вижидати ворога самому.

— Як думаєте, товаришу, чого нас випровадили тут? — питався сусід.

— Мусить бути щось зле на фронті. Певно, москалі десь загналися! — відповів Зварич.

— А як вам здається: ми стримаємо їх?

Зварич сам собі вже кілька разів задавав те саме питання і ні разу не знаходив на нього відповіді.

Далеко десь у глибині пітьми почувся тупіт кінських копит.

— Кавалерія! — шепнув сусід.

«Козаки!» — подумав Зварич.

— Наладувати кріси! — пішло знову з уст до уст.

Десь-не-десь цокнув замок.

Зварич взявся до свого кріса і ніяк не міг дійти, як, властиво, його ладується. Кусник заліза, що виставав збоку, ані руш не хотів податися і відчинити замка.

Вовтузився сам, радився зі сусідом, але нічого з цього не виходило.

А тупіт кінських копит кріпшав, зближався шораз то більше...

Зварич був у розпущі. За хвилю загориться бій, за хвилю, може, рушать козаки в атаку, а його кріс стільки варт, що незручний кіл з плоту.

На щастя, надбіг сотенний.

— Кріси наладовані? — спитав шепотом.

— Ні, бо не знаємо як.

Сотенний командант нагнувся і відчинив замок.

— Тепер засадіть набій, замкніть назад і відведіть курок... Стріляти аж на команду! — і побіг даліше справджувати виконання наказу.

Зварич зі своїм сусідом набили з тяжкою бідою кріси і прилягли ще більш до землі.

Тупіт зблизився вже на таку віддаль, що чути було докладно цокання підків до каміння.

— Halt! Wer da?! — скричав хтось на гостинці, а вигук цей вривався як ніж у нічну глушу.

Зварич задержав віддих, надслухуючи...

Тупіт коней спинився, і якийсь перестрашений голос викрикнув:

— Та то ми... Панські коні ведемо з фільварку.

З розстрільної війнуло полегшею. Хтось навіть підвівся, бо Зварич на тлі трохи яснішого неба побачив силуетку.

Нараз: гри-и-им!! — роздався вистріл, а гук хвилею покотився по полі.

— Nicht schiesse-e-e-n! — скрикнув хтось від дороги, певно австрійський старшина.

Повз Зварича перебіг сотенний.

— Хто стрілив? — питався по дорозі.

— То десь направо! — відповів Зварич.

На дорозі чути було, як командант Сроковський розмовляв з людьми, які приїхали. Щось питався, а вони відповідали.

— Ні, нікого!.. Та де!.. Я не бачив!..

Побдинокі слова долітали до Зварича, і він з них виміркував, що розмова йде про москалів.

З цих уривків можна було зрозуміти, що москалів не було тут, а врешті, як могли б люди провадити коні, коли б москалі були близько Золочева.

Здогади його показалися правдивими. Не минуло й п'ять хвилин, як вийшов наказ:

— Збірка на дорозі!

За хвилю вже сотня марширувала в сторону міста.

Та як же інакше виглядала вона тепер... Хлопцям від балачок губи не замикалися. Кожний щось мав цікавого оповісти, кожний зазнав якоїсь пригоди. Весело було на душі. Небезпека минула щасливо, а з другої сторони: робили розстрільну проти правдивого ворога і мали боронити місто.

Щоправда, впав один стріл і то нехотячи, але могло тих стрілів упасти більше і на ворога...

До того радувало всіх і те, що тепер були озброєні, як правдиве військо. Хоч зброя їх — старосвітські кріси, а замість ременя теліпалось кусень шлеї, але добре й те.

Та радість із-за посідання зброї не тривала довго. Сотня замарширувала знову на подвір'я казарми, і там казали віддати назад до магазину кріси та набойі. Стрільці знову вийшли безоружними і були лихі, що не могли завтра похвалитися ще й крісами перед другою сотнею. Бо що нічною виправою викличуть заздрість — не було сумніву.

Зварич пішов порожніми вулицями додому.

Сумно якимось виглядало нині місто. Навіть каварні були позамикані. Здається, фальшива тривога, що козак перед містом, нагнала страху навіть таким нейтральним людям, як каварники.

Саме як скручував на Підвійтя, з бічної вулиці викотився проти нього якийсь обоз.

Зварич пристанув.

Напереді їхала повозка, а в ній пан, пані і діти.

Зваричеві прийшов на думку утікач-дідич, про якого нині балакав зі Соляником. А коли ще побачив підводи з усяким добром і з грамофоном наверху, не сумнівався вже, що це той самий.

Тепер зрозумів, де подівався весь день дідич і чому щойно поночі їде далі. Військо задержало його на подвір'ї казарми і випустило вночі, щоб швидко переїхав місто та не викликавав своєю появою паніки.

Здається, військо ще не знало тоді цього, що більше паніки робить гуркіт возів, коли вони їдуть ніччю і в протилежну сторону, як мали їхати і як марширує армія.

Каравана торохотіла кованими возами по битій дорозі, а з обидвох сторін вулиці відчинялись вікна і виглядали з них вистрашені лиця заспаних золочівців.

Позаду каравани йшло кільканадцять коней.

Зварич посміхнувся.

Це та козацька сотня, що стільки наробила шуму і проти якої стрільці нині розпускали розстрільну.

Перепустивши попри себе втікачів, дійшов нарешті до кватири і зараз кинувся на ліжко, змучений і маршем, і переживаннями. Всю ніч снилася йому війна.

Десь він ніби в Бужанах, боронить приходу, а москалі наступають. Під'їжджають на конях від сторони малайника, а він стоїть на веранді і стріляє зі старого «веридля». Наталка на городці і не може ніяк дістатися до хати. Нараз надбігає якийсь австрійський старшина і прицілюється з малої гарматки. Зварич придивляється, а це не гарматка, але труба від грамофона...

Ледве сірий, хмарний день заглянув у вікна домі, Зварич уже був на ногах, готовий до дороги. Потиху, щоб не збудити господарів, вивів ровер надвір і рушив пустою вулицею. Місто спало ще, сповите в ранню мряку, тільки де-не-де проривалась на хвилю тиша. То заторохотів віз, то загегали гуси десь на передмісті. Ніяких познач війни, неспокою, хвилювання...

Зварич виїхав у чисте поле і, покинувши місто, покинув і думки про те, що в'язало його з ним. За час свого перебування в Золочеві рідко коли летів гадками в Бужани, хоч як воно і дивно виглядало. Адже мав право, обов'язок і мав чого летіти думками туди... Але нове життя, нове оточення, нові люди, а наді все завсіди нові вістки полюбляли його увагу і забирали його думки. Тепер, коли раптом це все лишилося позаду, з подвійною швидкістю летіла думка в рідне село, до рідних людей...

— Що там діється? Чи здорові всі? Чи Наталка хоч раз подумала про нього?

Навіть не попрощався з нею, як від'їздив... Рано їхав — не було як. Вона ще спала як забита. А може?..

Переїжджаючи попри приходство, бачив, докладно бачив зелену хустку між деревами саду, але, мій Боже, може, ця хустка висіла там ще з вечора?? Зрештою, і служниця може мати зелену хустку!..

Думає Зварич про цю зелену хустку і ще дужче натискає на педалі. Швидко вертиться переднє колесо, підбираючи під себе безконечний шлях, що сірим полотном розіклався між нивами.

А на нивах копи і копи, куди не глянь, куди не звернись. Як величезні сірі птахи, що рівними рядами обсіли стерні і дрімають під навислою мрякою. Тихо там між ними, тільки ранній вітрець колоссям легенько подзвонює і дець під межею чіркають спросоння куропатви. Пізнає їх Зварич по голосу. Незадовго починається час ловів на них, час лютого передосіннього ловецького сезону.

Та не на куропатви теперішнє літо, осінь, а може, і зима. Заполюють люди на людей, і не тільки рушницями, а всім, що може швидше досягнути і більше погубити отої двоногій звірини.

Як би на потвердження думок Зварича, із-за Вороняків загуділа гармата. Покотився той гуркіт по вижатих нивах, переплигнув через шлях і пірнув у сиву далечінь.

«Так ніби знову ближче, — подумав Зварич і натиснув

на педалі. — Коби хоч не спізнитися назад і застати стрільців ще в Золочеві!..»

Із-за горбка вистригнули чубки тополь. Останнє село перед Бужанами... Ще кілька кілометрів, одна гора, і вниз — просто до села. Тополі, що росли по краях двірської дороги, виглядали серед мряки, мов довгий ряд казочних лицарів, що станули муром проти ворога.

Зварич минув їх стрілою і зблизився до перших хат села.

Нараз із-за корча вискочила перед ним на дорогу сіра постать, що ледве відрізнялась від сивої мряки.

— Halt! Wer da!

Зварич ледве міг спинитися у розгоні. Заїхав у рів і став.

— Український січовий стрілець Петро Зварич! — вимовив голосно і помалу.

— Kto? kto? — запитався вояк і підійшов ближче.

— Co pan za jeden? — сказав, придивляючись до Зварича.

— Я ж вам казав! Український січовий стрілець! — відповів Зварич, думаючи, що це вповні вистане для сторожі.

— Co mi tam jakiś strilec! — махнув легковажно головою. — Pan wygląda podejrzanie! Ano, ze mną do komendanta!

І, не чекаючи на відповідь, уставився три кроки за Зваричем.

Зварич мав уже в тому напрямі практику і знав, що не допоможе тут ніякий торг чи вияснення. Без слова пішов наперед і за хвилину опинився в першій хаті, де спочивав «пан комендант».

Вояк розбудив коменданта і здав йому звіт, причім Зварич вийшов такою підозрілою особою, що навіть не було мови щодо його випущення. В незвичайну пору гнався від границі ровером і не дуже хотів спинятися на святе слово «гальт!»

Командант схопився з ліжка як опарений і витріщився на Зварича.

— Co pan za jeden?

— Я военний доброволець, Петро Зварич, з Бужан!

— Ma pan dokumenty?

Зварич показав стрілецьку легітимацію.

Командант довго оглядав її, аж до вікна підійшов, щоб відчитати. Врешті звернув Зваричеві.

— Ma pan szczęście, że ja umiem po rusku czytać. Możesz pan iść.

Зварич швидко вийшов з хати і сів на ровер. Саме рушив, як на порозі з'явився вояк, який його придержав перед тим. Зварича аж кортіло показати йому язик, але здержався і тільки посміхнувся глумливо.

— Co się śmiejesz? — заревів вояк. — Stój! Ani kroku dalej!

Але Зварич не ждав. Цілою силою натиснув педалі і вмілівіч сховався за закрутом.

— Прокляті згінники! — закликав голосно. — Знаю їх усіх, з Білого Камеля!

Другий кінець села минув вихром, бо боявся, що, може, і тут є сторожа. Але не було нікого, і образа австрійського військового достойника лишилась непокараною.

Вийшов у чисте поле і відітхнув з полегшею. До Бужан нема вже ніякого села, то й сторожі ніде не буде, а в самих Бужанах хоч би й була, там вона йому нічого не зробить. Недавно пережита пригода не зробила на нім ніякого враження. Адже кілька днів тому ще не такого зазнав. Тоді не мав ніякого документа, крім індексу, і був собі звичайним бідним «цивілем». Нині вже не те. Він військовий, і не можна з ним так поступати, як з дурним Якимцем...

Не знати, чи покарано винних у тому вбивстві?! Напевно, бо Австрія все ж таки держава, котра має конституцію і шанує права своїх горожан. Тим більше військо!.. Хоч би це був навіть дурний Якимцьо... Поховали десь його вже давно і, може, призабули той страшний день... Наталка дуже

любила його. Бувало, візьме тютюну в жменю і несе до дров'ятні. Якимцьо зуби шкiрить з радости, зробить папіроску, викурить, а потім плює на долою і гасить недокурком. Осторожний був...

Зварич нечувся, як серед отих думок під'їхав під останній горб перед Бужанами. Звичайно злізав з ровера і йшов на гору пішки, але нинішній холодний ранок додавав енергії і бадьорости. Молодий хлопець чувся здоровим та дужим і легко «взяв» стрімку гору.

Звідси видно було Бужани як на долоні. Ось високі осокори коло камінного хреста, трохи далі, на майдані, школа, а ще далі, направо, приходство, закутане в мряку сльотливого ранку. Село ще не розбудилось зовсім. Десь-недесь забрехала собака і когуги п'яли, мов наврочені, — сльоту пророкували.

На вид села збудилось у Зваричеві бажання якнайшвидше бути в ньому. Стільки днів минуло від його останнього побуту, а то не мирний час, що слимаком лізе і послимачому змінює відносини...

Ровер швидко нісся по стрімкій гладкій дорозі... Ось уже перші хати, ось уже громадська управа...

Заїхав під школу і, оставивши ровер біля огорожі, побіг на задній вхід.

Першу стрінув наймичку Юстину. Заспана і немита, брала воду коло криниці.

— Дай Боже здоров'я, Юстинко! — крикнув їй на привіт.

Юстина закліпала з дива очима і всміхнулася від вуха до вуха.

— Господи! Паничу, а ви звідки?

— Як — звідки? — здивувався Зварич. — З Золочева!

— А пан директор казали вчора, що ви вже вийшли з Золочева кудись і що тяжко буде вас відпитати. Збиралися нині їхати.

— Коли ми мали вийти?!

— Та таки вчора ввечір. Хтось доповів пану директорі, що ви і другі кудись пішли.

Зварич вірити не хотів, щоб це могло бути правдою. Вчора вечером вимарширували з Золочева на ту славу оборону міста і ще цієї самої днини знали про це в Бужанах. Вістка, ця бистролетна птаха, вже вспіла долетіти сюди.

— А знаєте, паничу: нашого егомосця вчора шандарі забрали... — говорила Юстина. — Там такий плач. Пані і пан ходили до їмосці.

Зварича наче хтось окропом злив.

— Що ти кажеш?! — сказав більше вже до себе, як до Юстинки, і побіг до хати.

Підійшов під двері дядьків і постукав.

Тихо... Тільки чути рівномірний хропін дядька, знаний і незрівнянний на цілу околицю.

Постукав удруге сильніше і довше.

— Хто там? — почувся зісередини змінений голос дядька.

Зварич натиснув клямку і ввійшов до кімнати.

Занавіски на вікнах були спущені, і в кімнаті панувала сутінь.

— Хто то? — якось ніби злісно, ніби з острахом запитав Городюк.

— Та то я, Петро! — відповів Зварич.

— Петрику, то ти?! — скричав радісно Городюк. — Чому ж відразу не казав? Я вже думав Бог зна що.

Від Городюкового крику прокинулася і тета. Нервовим рухом сіла на ліжку і отворила широко очі.

— Що... де?!.. Хто то прийшов?..

Зварич без слова припав до її білої руки, яка ще судорожно трималася ковдри.

— Петро! — всміхнулася щасливо. — А ти звідки тут взявся?

— З Золочева, тето! — відповів, не піднімаючи голови.

Городюкова похилилась сидячи і припала устами до голови вихованка.

Петро почув, як якесь дуже любе, ніжне тепло розлилося йому в грудях і здержує віддих. Знав, що дядьки люблять його як сина, але ніколи не відчував цього так сильно, як тепер.

Збудили його дві сльози, що впали йому на шию, і нетерпеливий голос дядька.

— Жінко, та чого ж зараз плакати! Петре, а зі мною не привітаєшся?

Петро відірвався від руки тети і підійшов до дядька.

— Сервус! — вимовив твердо дядько і поцілувався з ним у лице.

Вимовив твердо цей товариський поздоров, але очі шклилися в нього, мовби й їм недалеко було до сліз.

— Ну, як же ж там при стрільцях? — запитав Городюк.

— Добре, але... але... дядьку, чи то правда, що отця Керницького арештували?

Городюк сумно похитав головою.

— Правда...

— Коли ж його взяли? Не можна було щось порадити?! Як же ж так: просто взяли і кінець?

— Не було ради! — відповів прибитим голосом Городюк. — Прийшли на приходство...

— Хто? — перебив Петро.

— Як хто? Жандарми!

— Наші? Бужанські-таки?!

— Ех! Коби-то наші, — зітхнув Городюк. — Ще можна було б до них промовити, а то чужі... Військова жандармерія.

— І що?

— Та що!.. Зробили ревізію. Шукали за якимись планами. Нічого, очевидно, не знайшли, але старого забрали.

— Лайдацтво чисте! Що їм був старий Керницький ви-нен? Дядьку! Тут треба щось робити... Ходім до Керницьких!

— Почекай! Так зараз не можна... Зарано ще. Повстаємо, вип'ємо снідання, тоді підем.

— Треба щось робити... конечно треба,— гарячкувався Петро.— Я вже в Золочеві чув, що арештують москвофілів. Але про Керницького навіть не думав.

— І я так само,— говорив Городюк, натягаючи убрання.— Керницький нічого загалом не робив, а вже про якусь шпionажу, то й думати смішно.

— Забрали старого... А... решта... в хаті... пані Керницька з донькою... їм нічого?

— Ні. Тільки випитували щось...

— І звідки могло таке впасти на Керницького?

— Мені здається, що це тільки якийсь донос... Але я не вірю, щоб Керницького довго тримали. Нема за що!..

— Донос?! Хто ж міг би... Керницький нікому нічого не завинив. Поляки не вважали його небезпечним.

Городюк підійшов до Петра і глянув на нього таємничим поглядом.

— А більше, крім поляків, нема нікого в Галичині?! Петро не зрозумів.

— Українці...

— А більше нікого? — допитувався Городюк.

— Жиди!

— Ну, нарешті. Який ти недодумливий...

— Крім поляків і українців є ще в Галичині жиди,— додав злісно, поволі вимовляючи кожне слово.

Пані Городюкова махнула рукою.

— Ех! Тобі все тільки жиди... Бог зна хто доніс...

— Дай спокій,— перебив Городюк.— Я знаю, що говорю. Але це не повинно вийти поза нашу хату.

А звертаючись до Петра, додав:

— Вважай, Петре, що це поки що тільки домисел.

Петро з дива не міг вийти:

— Невже ж Берко міг би...

— Берко не Берко, але щось у тім є. Маю деякі підозріння, навіть докази. Но, але лишім це. Жіночко! — звернувся до Городюкової.— Давай лиш що-небудь поснідати.

Зварич ішов мовчки поруч Городюків. Роздумував над усім, що сталося попереднього дня на приходстві, і над тим, як воно тепер виглядає.

Ввійшовши на подвір'я, видалось йому, що все вже не так, як було. Хата стояла якось безрадно на травнику, розсіяно поглядаючи вікнами на всі сторони. На гумні перед стодолюю стояв віз, повний снопів, покинений і забутий. Ніхто тим, видно, не журився, що може за хвилю впасти дощ і замочити снопи. На подвір'ї ні живої душі. Навіть пси, що кожного разу вибігали з гавкотом, коли хтось зблизвся до хати, нині зашилися кудись, забувши стародавній звичай на попівствах.

Перша стрінула їх пані Керницька. Зварич глянув на неї і очам не хотів вірити: як ця жінка могла так за одну ніч змінитися.

Пригаслі очі дивились із-за підпухлих повік бездушно і тупо, що ще більш додавало їм розпучливого вигляду. Довкола уст, які пробували тепер усміхатися, потворилися глибокі морщини, що затирали веселість усміху і викликали сум.

Ціла постать пані Керницької, така проста, рівна до недавня, тепер пригорбилась, пригнулась, мовби давив на плечі тягар.

Підійшла зі своєю сумною усмішкою до Городюків і тихо промовила:

— Добре, що ви прийшли, бо я мало не здурію. Наталка вже хотіла по вас посилати. Так, знаєте, тяжко...

Не докінчила... Видно, що за ніч не виплакала всіх сліз, бо вони цюрком покотилися по лиці.

Зварич стояв збоку, і жаль налягав на його груди. Жалко було йому отця Керницького, що десь поневіряється по арештах, жалко пані Керницької, що ось розридалася в його присутності, жалко й Наталки, що десь по закутках виплакує свою діточу любов...

— Пані дорога! — відізналась Городюкова.— Успокоїтеся, кохані. Нарадимось зараз... щось зробимо.

— І я так думаю,— додав Городюк.— Ось приїхав Петро з Золочева, може, щось порадить. Він же військовий!

Пані Керницька відірвала руки від очей і глянула в сторону Петра.

На її лиці майнула усмішка радості і надії. Певно, видалось їй зовсім природним, що Петро, військовий, Український січовий стрілець, дійсно самотній може тут порадити чи допомогти.

— Як ся маєте! — привітала його, коли Петро схилився до її руки.— Ви куди з Золочева?

— Нині раненько! — відповіла за нього Городюкова.— І уявіть собі, пані, якісь вояки задержували його по дорозі. Думали, що то шпін і навіть арештували...

Петро легковажно посміхнувся.

— Арештувати не арештували, але задержали. Та я їм показав легітимацію, і пустили...

— Чисті вар'яти! — сказав ніби сам до себе Городюк.— То ж переходить усяке поняття.

Розмова весь час провадилась у передпокої. Городюки були такими частими гостями в домі Керницьких, що ні вони, ні пані дому не запримітили цього. Зрештою, хто звертав би увагу на це тоді, коли таке нещастя трапилось. Щойно як заговорив Зварич, пані Керницька пригадала собі, що ще досі не просила гостей до кімнати.

— Ви не дивуйтеся мені,— сказала до Городюкової,— я зовсім вже голову втратила.

— Але ж, пані,— відповіла Городюкова.— Чи то ми такі гості, щоб на нас звертати увагу?

Перейшли через їдальню до салону. В покоях остали ще сліди вчорашньої ревізії. Канапа в їдальні була відсунена і так остала донині. В салоні, біля фортеп'яно, була відірвана дошка в підлозі. Один її кінець держався цвяхами при листві, другий стирчав догори, як відбите віко паки.

Петро оглядав це все і з дива не міг вийти, за чим могли шукати за канапою чи під підлогою.

За його зором пішла пані Керницька і відповіла на німий запит:

— Шукали за російськими крісами... Звідки в нас російські кріси? Тут ще нічого,— говорила далі пані Керницька,— але в канцелярії... Всі метрики, всі письма, всі книжки перекинули, найменший папірчик оглянули. Знайшли «Ниви» кілька чисел — забрали зі собою.

— А як поводитися, пані добродійко? — запитав Зварич.

— Та як? Не пускали нас нікого з хати, випитували службу, чи не бачила кого підозрілого в нас, викрикували, вистукували, а мужа мало один жандарм не вдарив. «Milczec! Teraz my tu gadamy!» — кричав до мужа.

Пані Керницька на згадку того знов піднесла хусточку до очей. Зварич почув, що в його серці накипає злість на ту незнану силу, яка починає кривдити людей без розбору і без підстави, нібито в ім'я оборони держави перед ворогом.

— І де його, бідного, попроварили? — побивалася пані Керницька.

— Пані, не гризіться,— успокоював її Городюк, хоч самому недалеко було до сліз. Раз у раз витирив окуляри і потягав носом.

— Я думаю,— обіззався Зварич,— що отця забрали до староства, до Золочева.

— Ні, не до Золочева. Повезли кудись на захід, може, до самого Львова.

— То ще було б півбідн,— сказав Городюк.— Львів — не яка-будь провінція в роді Золочева чи Перемишлян. Багато наших впливових людей. Я й сам знаю декого і в намісництві, і в раді шкільній, і в краєвм виділі. Впрочім, наші посли...

— А якби так поїхати просто до Львова? — запитав Зварич.

— Я вже сама так думаю! — відповіла пані Керницька.— Але коби знаття, що мужа до Львова забрали.

Городюк покрутив головою:

— Ні, пані! Ви не можете тепер їхати. Без ніякого документа... ще вас де по дорозі затримують, а тоді і отцеві не допоможете, і собі пошкодите. Найліпше буде, як я поїду. Але перед тим мушу розвідатися, де отця забрали. Бодай менше-більше. Я вже нині посилав на жандармську станицю, але не було команданта. А він одинокий може щось про те сказати.

— Ні, дядьку,— обізвався Зварич,— найліпше, як я поїду. Вас тут треба: мусите бути і в хаті, і тут. А я сяду на ровер і вертаю до Золочева, а звідтам просто до Львова.

Пані Керницька подивилася з вдячністю на Зварича:

— Ой, пане Петре, якби ви мені це зробили... Ви тепер маєте всюди доступ, вам повірять, послухають.

А Городюк додав:

— Таки так, як ти кажеш, буде найліпше. Тільки не знати, чи тебе пустить команда?!

— Чому не пустить?! Скажу, в якій справі, то, певно, дозволить.

— Дай, Боже! Але я таки ще перед тим запитаюся на станиці.

— Підіть, підіть, пане директор,— просила Городюкова.— Шірмер так добре жив з мужем, повинен сказати.

— Не тільки повинен, але мусить,— додав палко Зварич.

— Нема тепер, сину, жадного мусу, крім одного — як маєш силу! — відповів Городюк.— А що силу має війсьсько, то тільки ми, цивільні, мусимо, а вони можуть, як хочуть. Але я думаю, що Шірмер скаже, бо чесний чоловік і німець.

Сказавши це, Городюк встав і зібрався до виходу.

— Ви сидіть і чекайте на мене. За півгодини я вернуся,— сказав на відхіднім.

Пані Керницька видимо заспокоїлася. Чорні думи, що обієли були від учора її голову, вступилися — відлетіли під впливом слів Зварича і Городюка. Здавалося їй, що

справа не так вже зле стоїть, як виглядала, і отець Еміліян верне за два-три дні назад додому.

— Господи, аж мені легше стало,— сказала і відітхнула з полегшею.— Яка я вам, панство, вдячна, що ви зайнялися тим усім.

Городюкова махнула легковажно рукою:

— Ах, пані кохані! Чи якби в нас, не дай, Боже, щось такого сталося, чи не помогли б нам.

— Та так, але знаєте, пані, завсіди приємно, як ви нами так зайнялися. Я вже була безрадна: тут мужа забрали, тут я сама — боюся вночі, надслухую, може, й по нас ще прийдуть... Цілісіньку ніч ока не заплющила. Наталка так же не знаю, чи спала...

— А де ж панна Наталка? — відважився запитати Зварич, вибравши догідну хвилю.

— Десь, певно, в городі сидить. Чекайте, зараз її покличу. Нехай трохи розважиться. Бідна дитина так сплалася за татом.

— Кличте, пані, нехай сидить разом з нами,— обізвався Городюкова.

— Все-таки легше в гурті, як наодинці.

— А ви знаєте,— всміхнулася Керницька,— що я ще нині нічого в устах не мала.

— Бійтеся Бога! — зжахнулася Городюкова.— Певно, Наталка так само. Йдіть, пані, кличте її і їжте, конечно їжте що-небудь. Ви не можете так робити, таж то можна заслабнути. Чекайте, ви йдіть по Наталку, а я піду до кухні щось прилагодити.

— Може, я попрошу панну Наталку,— жертвувався Зварич.— А пані добродійка з тетою остануть.

— Добре, Петрику, йди на город і клич,— сказала панні Городюкова і, взявши Керницьку під руку, пішла з нею до кухні.

Петро був незвичайно вдоволений з такого обороту справи. Весь час розмови, хоч і як займала вона його, хоч і як арештування отця Керницького лежало йому на

серці,— раз у раз глипав на двері, чи відчиняться і не стане в них знайома йому постать дівчини, що мов навмисно сховалася перед ним.

Вийшов швидко на веранду і зараз зі сходів гукнув:
— Панно Наталко! Панно Наталко!

Ніхто не відгукнувся. Петро, знаючи всі закамарки городу, пустився стежками шукати дівчини. Саме входив у бузкову алею, як із корчів показалася зелена турецька хустка.

— Панно Наталко! — кликнув ще раз Петро, так, ніби її не завважив. Йому страшенно хотілося, щоб Наталка відповіла на його клик.

— Прошу! — відгукнулася легко дівчина.

Петрове серце тріпнулось радісно від того голосу. Швидко побіг стежкою і за хвилю станув перед дівчиною.

Вона спинилася на ходу і стояла потупивши очі.

Ціла Петрова певність себе десь нараз поділася.

— Панно Наталко! — сказав несміло. — Ходить до хати. Адже ви ще нічого не їли нині...

Останні слова сказав так якось ніжно, мов до маленької дитини.

Наталка помалу піднесла очі, і на Петра глянули дві волошки, ще гарніші, як звичайно, бо повні сліз, немов роси.

— Ви коли приїхали? — запитала тихо, але радісно.

Петро щойно тепер помітив, що не привітався з нею.

— Нині рано. І як довідався про все від дядьків, приїшов до вас.

Наталка спустила голову і почала кліпати очима. Дві великі сльози викотились із-під вій і задержались на личку.

Петро почув, що й йому напливає сердечна вода до очей. Бідна кохана дівчина! Скільки мусила витерпіти!..

Але разом з тим зникла і його несмілість.

— Панно Наталко! — промовив, підступаючи ближче. — Не гризійся, все буде добре!

— Ая, буде... Зроблять так з татком, як з Яким-цьом!.. — ледве вимовила Наталка. Плечі в неї підкулились, голова ще нижче опала, а цілим тілом потряс довго здержуваний плач.

Затулилася хусточкою і стояла, така безпомічна, така бідна і така кохана, що Петро не міг здержатися: притулив її легенько до себе. Не боронилася. Навпаки, сперлася на нього і хлипала на його грудях. Петро здержував ціною силою волі сльози, що, не маючи вільної дороги до очей, стиснули йому горло і відібрали мову. Мовчки глянув одною рукою ясну голівку, а другою горнув до себе безвільне, в'яле тіло дівчини.

Врешті поборов жаль і завернув сльози.

— Наталко! Кохана моя! Не плач!

Сам не знав, звідки в нього та сміливість узялася, що сказав до неї через «ти». Наталка, на диво, не пручалася, не протестувала.

Може, не чула його слів...

— Не плач! Наталко! — говорив шораз відважніше. — Не бійся! Татові нічого не станеться. Нині-завтра вернеться назад.

Рукою підніс її голову догори. На нього глянуло лице з заплаканими очима і скривленими устами.

Не боронилася. Так хотілося йому поцілувати оті скривлені усточки, але тільки притулив своє лице.

Наталка перестала плакати і тільки схлипувала, як дитина кризь сон.

— Ну, вже успокійсь, коханчику мій любий, — шептав до неї. — Бачиш, я приїхав до тебе і все зроблю, що можу... Тато приїде наз...

Увірвав на півслові. Почув, як мокрі від сліз, холодні уста дівчини діткнулися ледве чутно його гарячого обличчя.

А може, це йому тільки так видалось? Пригорнув кріпше кохану дівчину і завмер у вижданні. Ще більш приблизив своє лице до її уст.

— А за мене не забула, Наталко? — сказав ледве чуто.

Від Наталки прийшла безмовна відповідь, та така, якої сам Петро не сподівався.

Наглим рухом закинула дівчина руки на його шию і щільно притулила лице до його лица.

— Ні, Петрику, не забула...

Петро в першій хвилі аж остовпів. Перший раз у житті обійняла його дівчина і призналася, що любить його, що не забула про нього. Не хотів просто вірити, що це все правда. Але глянув униз і побачив її, свою кохану, вимріяну Наталку, з руками, закиненими на його шию.

Остання опора прорвалася. Повінь невимовної радості хлинула до нього, і він, не пам'ятаючи від дивної розкоші, припав устами до її уст, очей і шиї. Чув на устах солоний смак Наталчиних сліз, але це тільки подвоювало його жажду поцілунків.

Наталка не боронилася. Як розтаялий віск, подавалася в його руках, ціла якась безвільна: з замкненими очима, з розхиленими устами лежала в його руках, мов омліла.

Тільки з-під довгих чорних вій не котилися вже слюзи, а довкруги уст грала далека усмішка щастя.

— Наталочко, ти моє кохане дитинятко, дівчино моя єдина! — говорив між одним і другим поцілунком Петро і сам радів з тих відважних любовних слів. Адже має право так говорити.

— Ти, мій любчику! — додавав щораз то нові слова, а все з додатком «ти», яке йому зі всього найбільш було любе.

— Петре-е-! — почувся голос Городюкової від веранди.

Наталка перша почула його. Хотіла відскочити, але Петро міцно держав її за стан, цілуючи далі безустанку. Мусила руками відіпхнути його голову, і шойно тоді пустив її.

— Петр-е-е! А де ви там? — кликала Городючка, мов причуваючи, що справді Петро не сам, а з Наталкою.

Петро добре мусив відсапнути, заки зважився відгукнутись:

— Ми тут. Зараз ідемо!

Стояв тепер проти Наталки і усміхався. Несвідомо, але сильно відчував розкіш своєї влади і дівочої покірності. Та разом ця покірність дівоча визивала в ньому і друге почуття — охоту до послуху, що випливала з почуття тієї влади.

— Наталко! Не гнівайся на мене! — заговорив покірно.

— Ет! Ти трохи незносний! — сказала ображено і видула губки.

Поправила розсіпані коси і пішла стежечкою. Вона наперед, а Петро за нею...

Пані Городюкова стрінула її на веранді:

— Де ти, Наталко, так сховалася, що за тобою так довго шукати треба...

Петро відчув, що Наталці тяжко буде знайти відповідь і поспішив з поміччю:

— Я пішов аж над річку, потім до пасіки, звідтам до саду...

— А звідтам до лісу... — додала поважно Городюкова.

— Ні, на правду, тіточко! — боронився Петро, прилапаний на видумці.

— Добре, що врешті знайшов. Ну, ходіть вже, ходіть. Наталочко, треба щось з'їсти.

Наталка аж тепер відзискала мову, коли зійшло на їду.

— Я зовсім не голодна, прошу пані. Мені нині не в голові їда...

Городюкова обняла її за стан і пригорнула до себе. — Бідна дитина, сплакалася за татом... не гризися: муж і Петро якось його видобудуть.

Ніжно поцілувала Наталчину голову, а Наталка її руку. Петрові здавалося, що ще ніколи їхнє привітання не було таке сердечне, як нині. Може, це з огляду на нещастя в хаті, а може, на щастя у двох молодих душах?!

Запахло доброю кавою по кімнатах, і похоронний настрий немов під землю провалився. Пані Керницька краяла на таріль скібки булки, спокійна вже і менше зажурена. Прийшли чужі люди, потішили, і горе видалось їй не таким великим, як на самоті. Решти доконала благовонь по-півської кави, що здавна має прикмету гоїти сердечні рани, забувати кривди, годити сварки, затіснювати симпатії. Не раз панотець, вернувши з церкви, здається, дим цілий горі дном переверне, а подадуть на стіл каву — і він смирніший від голуба. Не раз від самого рання паніматка словами куряву по кімнатах збиває, наймичок до всіх чортів порозсилає, дітей двічі перемолотить, а запахне кава, запарує сметанка — і паніматка мов не та: всміхається і прощення просить.

Так і тепер. Прийшла кава на стіл — і випогодилися зажурені лица, вступила надія в серце і віра, що все ще може добре скінчитися.

До того сонце, що від раннього ранку куняло за хмарами, розсунуло їх і глянуло веселим чистим оком на бужанське приходство, вдарило промінням по шибках вікон.

Городюкова і Петро вже давно були на сніданні, але не дуже вимовлялися: залежало їм на тім, щоб Керницька і Наталка мали товариство при їді.

При кінці сніданку вернув Городюк зі станиці і став розказувати.

— Я так і думав, — говорив, трохи задиханий, — що отця не повезли до Золочева. Шірмер (тільки прошу не зрадити, що то він — дуже мене просив!) казав мені, що отця відставили до Перемишля, а звідтам поїде до Львова. Він має надію, що справа буде в'ясна і отця випустять...

— Хвалити Бога! — зітхнула Городюкова.

— Так-так, але як мужа потримують кілька днів, то треба йому їсти передати, а я не знаю де...

Керницька, як перше припускала найгірше, так тепер

уважала за зовсім природне, що її чоловіка випустять. Журилася вже тільки тим, як він переживе тих кілька днів у тюрмі.

— На це також порадимо, — запевняв Городюк. — Нині вже нема чого, але завтра поїдемо з Петром до Золочева, я постараюся, щоб йому дали відпустку, а звідтам він поїде до Львова. Маю у Львові декого, що зробить мені прислугу і pomoже отцю.

— Дуже вам дякую, пане директор, — заговорила Керницька, — але, може б, ви були такі добрі поїхати ще нині.

— Нема потреби, пані добродійко. Отця ще у Львові нема, і хто зна, чи завтра буде, а післязавтра напевно і ввін, і Петро вже побачаться.

Аргументи Городюка були такі переконуючі, що ніхто навіть не сумнівався, що може інакше статися. Два дні не рік, а Львів не за горами!

Рішивши час від'їзду і спосіб рятунку для отця Еміліяна, всі до решти заспокоїлися. Справа була майже поладнана. Вистачало тільки поїхати до Львова, позавозити листи Городюка до «впливових осіб» і привезти чи прислати отця Керницького назад у Бужани.

Городюки осталися в Керницьких на обіді, а вечером пані Городюкова згодилася ночувати на приходстві, щоби не оставляти домашніх самих.

Весь день Петро був з Наталкою, але Наталка, на диво, зробилася знову неприступна і ні разу не дала йому нагоди зблизитися. Кілька разів заставав її саму то в передпокої, то в салоні, то в городці біля хати, але не мав смілости взяти її хоч би за руку, бо Наталка навіть в розмові була здержлива, ба що більше — перейшла знову на «ви», так, начеб ранішньої сцени зовсім не було.

Різко собі поясняв її поведінку, аж урешті покинув міркування і, лихий на неї, на себе і на цілий світ, поплівся за дядьком додому спати.

Вдома Городюк вернув знову до арештування отця Еміліяна.

— Я маю певні дані,— говорив до Петра,— що в тім корчмар мачав пальці.

— Не думаю, дядьку. Адже Керницький зовсім добре з ним жив. На вас якби він робив донос, то можливе, але на Керницького? За що?!

— За що?! За те саме, що зробив у Заставках другий жид на селян. Трьох арештували і повезли кудись. Жид навіть не крився, що то він був причиною.

— Мені чогось вірити не хочеться,— сумнівався Петро.— Берко не має чого мститися на Керницькім. Він же не рраз і коней позичав на приходстві, і пашу брав на виплат...

— Ти говори своє, а я тобі кажу, що воно так є. Чого доброго, ще й на мене нашла жандармерію. Але я не боюся. Мене знає ціла околиця, і мені жид не зробить нічого.

До дверей хтось застукав...

Городюк як сидів за столом, так і заляк на місці. Поблід як папір і вліпив очі в Петра.

«Жандарми»,— мигнуло Петрові в голові.

Спершу і він почув мурашки за спиною, але швидко прийшов до себе. Жандарми?! Нехай будуть! Що вони можуть йому зробити, йому — військовому!?. А дядькові теж нічого не грозить.

Встав і певною ходою підійшов до дверей.

— Хто там? — запитав голосно.

— Та то я, Василь.

— А то ви, Василю? — крикнув радісно Городюк.— Ходіть, ходіть до хати.

Двері відчинилися, і всередину ввійшов молодий ще чоловік, невисокий, сухорлявий, з блідим хоровитим лицем.

Городюк встав і припрошував.

— Ходіть ближче, сідайте! Що вас у таку пору до мене привело?

Василь підійшов і звітався.

— Нехай пан директор заслоняє вікно! — сказав на вступі таємничим голосом.

— Або що таке? — запитався здивовано Городюк.

— Завсіди безпечніше! — усміхнувся Василь.

— Василю, кажіть, що таке? — нетерпеливився Городюк під час того, як Петро спускав занавіски.

— Жандарми нині були в війта і розпитували за пана директора.

— За мене?! Чого?

— Питалися, чи то правда, що пан з Росії газети пишуть.

— А війт що?

— Війт казав, що не знає. Але знає, що пан директор українець і з москалями не тримають.

— А вони що?

— Вони казали, що їм нібито хтось мав дати знати, що пан директор тільки прикидаються українцем, а, властиво, то такі самі, як отець Керницький.

— Як то?! Наші жандарми таке говорили?

— Ні, то не були наші. Звідкись приїхали: військові! Потім, як війт їм усе розказав, то вони посідали на віз і поїхали назад, кудись як до Перемишлян.

— Чому ж ви мені аж тепер це говорите? — хвилювався Городюк.

— Бо вони щойно недавно були, а я йшов до війта, то бачив, як від'їздили, а потім війт розказав мені все.

Городюк скинув окуляри і почав їх чистити хусточкою. Потім вложив їх назад і почав м'яти бороду.

— Як ви думаєте, Василю, хто то міг таке наговорити?

Василь скривив уста, схиливши набік голову.

— Певно, хтось з нашого села. Але хто?!

Городюк запалився.

— Берко! — сказав з притиском. — Берко — і більш ніхто!

Відкривши раз донощика, Городюк почав бігати по хаті.

— Ні, ніхто інший, тільки Берко. Я йому залив сала за шкіру, а він тепер мені хоче. Але не дочекає. Хіба я не я!

Василь спокійно водив за директором очима і не обзивався.

Городюк на хвилю станув перед ним.

— А ви як думаєте, Василю?

— Я думаю, — відповів поволі і з надумою Василь, — що в нашій селі нема таких багато, щоб на пана директора робили доноси.

— Берко, тільки Берко! — кричав схвилюваний Городюк. — Отця Керницького також він прискаржив. Але чекайте — завтра я в Золочеві знайду справедливість.

— Пан директор завтра до міста їдуть?

— Так, їдемо, обидва з Петром.

— Ой, не знаю, чи застануть там уже староство. Нині приїхав Іван Задорожний, то розказував, що вже з Золочева всі вибираються: староство, магазини, новобранці.

— Що ви кажете? — вмівся Зварич. — То ж не може бути. Я нині рано з Золочева виїхав.

— Не можу сказати, чи то правда, але він так говорив. Розказував, що наші знов десь там москаля пустили.

В хаті запанувала моторошна тиша. Городюк затих, бо розігнався словами і думками до староства, а воно втекло перед ним, а Петра громом ударила вістка про новобранців. Певно, що й стрільці забралися з Золочева... Що тепер буде і де прийдеться шукати за ними?

Поглянувши допитливо на дядька.

Городюк покрутив недовіжливо головою:

— Щось мені в те все не хочеться вірити. Де ж би так швидко?!

Василь рушив раменами.

— Не знаю, прошу пана директора, чи то правда, бо сам не видів. Але Задорожний казав, що за Золочевом фір а фір. Пани в повозах і наші люди — всі втікають перед москалем. Хтось там йому розказував, що москаль йде вперед, що ані стриму нема...

Городюк затріпав рукою.

— Навіть такого, Василю, не говоріть; раз, що то неправда, по-друге, ще хто почує — і готова біда. Нащо вам клопоту.

— А що ж я говорю? — здивувався Василь. — Розказував Задорожний, та й я переповідаю.

— І не переповідайте, бо і йому, і вам може за те дістатися.

— Я нікому не говорив, але думаю, пану директорові можна.

В Василевім голосі почулася нотка розчарування. Він наче би був обиджений за свою ширість і довір'я до директора.

Городюк вичув це й одразу ж поспішився перепросити селянина.

— Ви мене зле зрозуміли. Певно, що добре, що ви мені сказали, але я маю на думці других людей.

— До Берка я не піду. Зрештою, він сам, видно, щось пронюхав, бо літав перед вечером по селі і розпитував людей.

— Може, він так тільки питався?

— Е, ні. То здибав мене Юрко Рибак: «Щось то, — каже, — недобре з війною чувати, коли Берко такий перестрашений. Питався, — говорить, — чи я не чув, що наші з Золочева відступили».

— Дядьку, — обізвався Петро. — Ми мусимо зараз завтра зрання поїхати до Золочева. Може, воно і не все правда, що люди говорять, але щось у тім є. Вже від двох днів по Золочеві кружляли непевні вісті.

— Слухайте, Василю, — звернувся Городюк до селянина, — може б, ви поїхали завтра з нами?

— Та... чому... — зам'явся Василь — але...

— Маєте роботу? — підхопив Городюк. — Не бійтеся, довго не будемо. На полудне будете назад.

— Поїдьте, Василю, — докинув Петро. — Подивимось, розглянемося і вернете з паном директором.

— А ви як?!

— Я вже не вернуся. Мушу остатися, адже я вже записаний і дістав відпустку тільки на один день. Не знаю, як там зі стрільцями...

— Я ніби трохи й того прийшов до пана директора, — обізвався Василь. — Тамтої неділі ви, паничу, говорили нашим хлопцям, щоб ішли до стрільців, але тільки двох пішло. Нині прийшли до мене і Михайло Саганів, і Василь Склярський, і Василь Яцинів та й кажуть, що вони хочуть іти до стрільців.

— То знаменито, — втішився Петро. — Завтра нехай їдуть разом з нами. Мені вже, знаєте, аж встидно було за Бужани. З інших сіл то по десять хлопців, а з нашого — двох.

— Ну, добре, — згодився Василь, встаючи з крісла. — Я завтра поїду, але мусимо рано виїхати, бо ще навіть снопів усіх не позвозили.

— На полудень будемо, — запевняв його Городюк.

— А хлопцям скажіть, щоб були готові, — наказував Петро.

Другої днини, скоро світ, виїхали до Золочева.

Всі три хлопці, про яких учора говорив Василь, приїли по дорозі, кожний з маленьким клуночком під пахвою.

— Більше нічого не берете на війну? — жартував Городюк.

— Або ж то Золочів далеко!? — відповів один. — Привезуть нам, як буде треба...

Виїхали за село.

Надворі було невесело. Мрячив дрібненький дощик і затьмарював усе кругом. Далекі Вороняки ледве мріли в сивій дощовій мряці.

Шлях накисав помалу і де-не-де кліпали пригаслим оком невеличкі калюжі.

— Буде сльота, — сказав Петро, загортаючись у плащ.

— Не виглядає, — відповів Василь. — Не видно бульок на воді.

— Дощ після ночі, сльози дівочі — довго не тривають, — обізвався Городюк.

«Сльози дівочі... — подумав Петро, — може, і недовготривалі, але рясні».

Пригадав собі дівочі сльози, що плили вчора рясно в попівським саду...

«Дівчина кохана, — думав далі, — спить собі десь тепер, спокійна за батька, який ось-ось з'явиться свобідний назад серед своїх».

— Не знати, дядьку, — заговорив голосно, — як там зі староством.

— Не вірю, щоби виїхало.

— Але стрільці могли дуже легко відійти.

— Думаю, що їх на фронт не пустили б.

— А от ми ходили боронити Золочева!

— Е! Це тільки в останній потребі. Може, війська не було під рукою.

Петрові трохи прикро було, що дядько так легковажно говорить про стрілецьких новобранців, але в душі признавав сам, що стрільці не дуже ще надавалися до війни.

Загорнувся щільніше і мовчки слухав чвакання кінських копит.

Із-за гори вискочило напроти них авто.

Василь скочив, щоб піддержати коні.

Авто підїхало ближче і, минаючи їхній віз, спинилося. З-під буди виглянула вусата голова, вбрана в високу синяву шапку. Малі очка хвилюку приглядалися нашим знайомим, а далі скрипливий голос запитав:

— Nach Puszany?

— Ja! Nach Bużany! — відповів Городюк і вклонився.

— Also: los!

І авто покотилося далі, бризкаючи аж до ровів болотом. Городюк довго дивився їм услід, мовби хотів виловити бодай одну з тих думок, що поїхали в авті.

— Цікаво, що то за одні?

— Якись булавні старшини! — відповів Петро.

— По чім пізнаєш?

— Мають вищі шапки від звичайних старшин.

Віз рушив далі, але незадовго знов треба було спинитися. Від сторони Золочева над'їхали два вантажні авта, повні якогось краму. Важкі колеса вгризалися в шлях і зоставляли за собою дві крайки сліду.

— Недовго витримає гостинець під такими тягарями, — сказав котрийсь із хлопців, дивлячись услід за автами.

— Не знать, що вони повезли такого?

— Магазины вивозять, — відповів Василь. А обертаючись до Городюка, додав: — Щось воно є в тім правди, що я вчора говорив.

Городюк не піддавався:

— Можуть і магазини вивозити, але то ще не доказує, що з Золочевом зле. Може, підвозять харчі для якоїсь армії в інших місці.

Було з горба, і коні побігли жвавіше. Але, з'їхавши на долину, здержались, бо пільною дорогою над'їхала артилерія і переїздила через мурованку. З гуркотом викочувалась на камінний шлях гармата за гарматою і знову поринала в м'яку доріжину. Попереду їхали якісь старші в гумових плащах, з каптурами на головах. Тихо, мовчазно хиталися на високих баских конях, і лиш час до часу падало різке слово команди. Коні при гарматах — як кати, тягнули без труду важкі гармати за собою, час до часу підтанцьовуючи з буйности. Тільки перед мурованкою, де було під горб, випиналися їх могутні хребти, широкі копита заривалися глибоко в землю, і гармата викочувалась незграбно нагору.

Позаду стугоніли ковані вози і парувала кухня.

Городюк дивився на артилерію, на сильні коні, на здорові войовничі обличчя гармашів, на блискучі дула гармат і не міг здержатися від похвал.

— Але ж бо військо! Дивіться, яке то все нове, яке знамените. Не може бути, щоб наша армія дала себе побити москалям.

— І я так думаю, — обізвався Петро. — Може бути, що десь і пустять москалів, але навмисно.

Забув Петро про свої сумніви щодо цієї армії, які мав у Золочеві. Тепер бачив перед собою силу і піддавався безвільно чарові її.

Врешті артилерія проїхала. В сірій мрячній топилися помалу сільветки коней і їздців, контури гармат і муніційних возів. Вкінці злилися в одно тіло, що сунулось вужем польовою доріжкою в розгублену далечінь. Гуркіт коліс, стукіт кінських копит загинув і собі серед чистого поля. Тільки час до часу доносився сильніший поклик, і похідна кухня ще довгий час зойкала та проклинала, мов жінка, тягнена кудись силоміць.

Василь торкнув коні, і віз покотився своїм шляхом.

Минули останнє село перед Золочевом. Зварич був певний, що на краю села спинить їх сторожа, та сама, яка його вчора задержала. Але, на диво, зі сторожі не осталось ні сліду. Тільки клапті солом, що валялись біля хреста, вказували, де стояла стійка.

— Чомусь стягнули сторожу, — промовив він до Городюка.

— Е, то не має ніякого значення, — відповів Городюк. — Просто перенеслися в інше місце.

Зваричеві прикро зробилося, що дядько може його підозрівати в трусливості. Рішився не робити більше уваг.

Вже здалека майоріли верхи домів Золочева, як проти них насунула нечайно, бо із-за горба, дивовижна валка. Возами і пішки тягнулося велике число людей, заливаючи шлях від краю до краю.

Та не тільки шлях.

Ішли по обидвох боках його, полем, хто одинцем, а то й гуртками.

Під'їхавши ближче, віз із бужанцями мусив спинитися, щоби пропустити повз себе цілу ту каравану.

Зварич на перший погляд пізнав, хто це.

Втікачі!..

Бачив він перед тим тільки одинокого представника

їх — дідича, що переїжджав через Золочів, але досить було одного, щоб розпізнати кожного. Поскладані без розбору і порядку речі на возах, наспіх позв'язуване все мотузками, — ось образ їдучих. Клуночок під пахвою — образ піших. Все йшло, спішилося не знати куди і чому, а ціль їх — аби даліше.

Перший віз, що минав бужанців, був наладований не так речами, як дітьми. Сиділо їх з півтузина, прикриті лантухами, хустками і батьковими капелюхами. Ззаду на розворі жінка, а до драбини причеплена за мотузок сухоребра коровина.

— Куди ви так, добрі люди? — спитав Городюк.

Мужик, що поганяв кінями, тільки знизав плечима у відповідь.

— А чого ж утікаєте? — запитав з черги Петро.

— Москаль! — кивнув мужик головою на схід.

— Ов, то щось недобре! — вирішив Городюк півголосом. — Злізьмо, розпитаємо докладніше.

Вози втікачів їхали рідко. Між одним і другим були прогалини, які виповняли піші.

Ровом надійшла якась жінка, женучи перед собою кількоро гусей. Гуси раз у раз скручували то на дорогу, то на поле, але баба зганяла їх назад у рів. В подолку несла щось — здається, якесь зерно. Видно, хотіла забезпечити гусям харч у поході.

Йшла тихо, кваплячись кудись, час до часу погейкуючи на гуси:

— Агусь! Та куди йдеш! Агусся!

З-під хустки висунулись пасма сивого волосся і теліпались коло вух, як жидівські пейси. Поморшене старече обличчя ще більш порепалось від змучення і грижі, а зморшками котилися сльози, як дощівка бороздою. Раз у раз утирала долонею очі, щоб не прогавити гусей.

І жалко, і сумно було дивитися на неї.

— Господине, а ви звідки? — запитав Городюк.

— З Вороняків, пане! — відповіла, похлипуючи.

— Куди ж ви так?!

— Ой, нещасна година моя! — заголосила баба. —

Чи я вже знаю куди... Втікають люди — втікаю й я...

— А ви самі, чи ще хто є з ваших?

— Не знаю, пане... Були в мене син та невістка, але десь їх не виджу.

А далі, впадаючи в розпучливий плач:

— Може... де їх... добре москаль забрав...

— Який москаль?!.. Де москаль?!.. — дивувався

Городюк.

— Та в Золочеві! Нині рано як наробили крику: москаль іде, москаль! Я хутенько до хлівця, вигнала гуси та й на поле!.. Син з невісткою хапали що могли з хати... Ой, пішла наша кervавиця, Боженьку святий!.. — завела баба накінець.

— Ну, а син ваш не в війську?

— Кривий, Богу дякувати... Може, пан здибали де? Сива кобила, а він невеличкий такий?!

Здається, вперше від часу своєї втечі оглянулася довкола, відірвавши очі від гусей, що, маючи трохи спокою, скубали траву в рові.

— То в Золочеві, мамуню, вже москаль?! — запитався з острахом Василь.

— Та кажуть... Не знаю напевно...

В тій хвили побачила, як одна гуска вийшла на дорогу, а дві вихопились на поле. Побігла за ними і, спроводивши неслухняну «худобину» до рову, поплелася далі в незнану даль.

— Пане директор, — обізвався Василь, — нема що, вертаймося додому.

— Чекайте, Василю, не кваптеся, мусимо ще когось спитати.

Зварич заскочено мовчав. Він мав нині рано зголоситися назад у свій частині, а виходить, що навіть до Золочева не доїде. Серед усього того гризло його, що готов не знайти своїх. Що тоді?! Де шукати за ними? Болі-

ло його й те, що в Золочеві на квартирі оставив свої військові речі, якими так гордився: похідну пляшку, черевики і шатро. Може, Бог дасть, що це тільки фальшива тривога. Адже він сам переживав подібну два дні тому.

За той час, як бужанці стояли безрадно на шляху, не знаючи, куди податися, попри них йшли і їхали люди — переважно селяни з недалеких сіл. Вози навантажені міхами, подушками і посудом, таскали звичайно на тім усім ще й дітей. Заплакані, вистрашені дітиська кивалися на високих возах, як неприв'язані снопи. Більші сиділи мовчки, розглядаючись на всі боки, менші час до часу дерлися на ціле горло, витворюючи разом зі скрипом коліс і покриками правдиву циганську симфонію.

Над'їхав якийсь священик. На жовтій старосвітській бричці, згідно з традицією немитій від уродження. На бричці сидів панотець, паніматка і двоє дітей, на козлі коло візника служниці. Гречкуваті коні шлапали повагом по мурованці, так само знаючи ціль подорожі, як їх власники.

Позаду за бричкою їхав ще один віз, на якому поверх усякого краму сиділа старша якась пані, придержуючи одною рукою клітку, а другою арістон.

Городюк підступив до брички.

— Вибачте, отче...

Священик кивнув тільки головою, бо в руках тримав свою нову нагортку.

— Іване, стань-но! — сказав він до візника.

— Чим можу служити? — звернувся до Городюка.

Городюк представився і запитав:

— Отче добродію, чи то правда, що Золочів зайнятий москалями?

— Не може бути?!.. Вже зайнятий! Хто казав? — заговорив нервово священик.

— Властиво, ніхто не казав напевно...

— Іване, поганяй! — скрикнув панотець до візника.

На щастя, коні не мали охоти рушити за першим батогом з місця, і Городюк успів ще вчас вияснити ситуацію.

— Коли отець виїхали з Золочева?

— Перед півгодиною.

— І тоді ще не було москалів.

— Певно, що ні. Інакше ми тут не заїхали б.

— Нам якась баба з Вороняків казала, що така поголоска пішла.

Священик успокоївся.

— Ах, так!.. Я думав, що ви знаєте з достовірного жерела.

— Вибачте, отче, а ви звідки?

— З Дашева.

— А де були москалі, як ви виїздили.

— Де були, не знаю, але говорили, що зараз у сусіднім селі.

— Як же в Золочеві? Староство ще є?

— Казали мені, що виїхало вчора.

— А стрільці? Не знають отець-добродій?! — вмішався до розмови Зварич.

— Стрільці виїхали вчора вечером?

Зварич спішно підбіг до брички.

— Виїхали вечером? Куди, в яку сторону?

— Мій найстарший син є в стрільцях також, — сказав не без гордості панотець. — Він мені заявив, що виїжджають до Львова, де збирається ціла стрілецька армія. Вона має, здається, в найближчих днях рушити на відсіч Золочева.

— То в Золочеві вже ніхто зі стрільців не остав? — питався гарячково Зварич.

— Думаю, що ніхто. Я бачив, що всі їх старшини, і полковник, і сотники, виїздили.

— А в Золочеві є ще якесь військо?

— Військо?!.. Певно, що є, бодай було до того часу, як я від'їздив.

— Як ви думаєте, панове, — звернувся священик до Городюка і Зварича, — чи можливе, щоб москалі аж сюди залізли. Де ж наше військо в таких разі?

Городюк рішуче похитав головою.

— Я в те не вірю. Що москалі йдуть трохи наперед, то це, напевно, такий план, щоби їх заманити в засідку.

— І я так думаю! — підморгнув таємничо священик. — Тільки, знаєте, коли вже буде рішача битва?! Як потягнеться отаке з тиждень-два, то чоловік зруйнований, вважайте.

— А ви, пане, звідки? — звернувся він до Городюка.

— Я з Бужан, управитель школи.

— Ех! Щасливі ви, — зітхнув з жалем священик. — До вас війна не дійде. А ми...

— Влодзю, їдьмо вже! — заговорила жінка. — Пізно буде!

— А панство куди? — спитався Городюк.

— Властиво, самі не знаємо, — відповів священик. — Думаємо десь у недалеких селі стати. Мое поважання! Ми таки вже поїдемо.

Попівські коні по зрілій надумі рушили з місця, і бричка заколивалася, постогнувши. За бричкою потяглася і друга підвода — з клунками, старшою панею, котом і арістоном.

— Ну, як там, пане директор? — звернувся до Городюка Василь. — Правда, що нема чого їхати.

— Сам не знаю, що робити? Ти, Петре, як думаєш?!

— Я думаю їхати до Золочева розвідати, що і як; я вступлю на квартиру, заберу речі і, може, зловлю який потяг до Львова, а ви вернете собі заріз назад.

— А як москаль є вже в Золочеві? — спитався один з новобранців.

— Не будь, хлопче, смішний, — підбадьорював Городюк. — Якби були в Золочеві, то були б і тут. Але Золочів не так легко взяти.

«Золочів не так легко взяти» — то ще найбільше виглядало на правду і промовляло до переконання. Василь взяв за віжки, цвігнув батоном, і бужанці рушили в сторону міста.

За час, як Городюк балакав зі священиком, минуло їх немало возів і людей. Все це, не спиняючись, їхало чимраз далі в надії, що ось за одним чи за другим горбком або лісом скінчиться їхня мандрівка. Там вони переведуть дух, там пере чекають не певний час. Хто мав їм це місце вказати, хто мав означити пору повороту — цього ніхто не знав. Їхали і йшли, «аби далі від москалів», а вже хтось такий знайдеться, що їм скаже, покаже, порадить і допоможе. Одні припускали, що це зробить якийсь генерал, другі — що посол, а треті взагалі тією справою не клопотались. Всі вірили в одно: якщо москалі і підійдуть ближче, то на дуже короткий час, і що Австрія не забуде про своїх горожан, яким грозить ворожий залив.

Золочів на око не змінився. Доми і кам'яниці стояли як передше, а по вулицях не видно було людей, бо це ж була дуже рання година.

Радник Полоз спав нині не так твердо, як за давніх добрих часів, бо як тільки Городюк застукав, перестрашено виглянув крізь вікно.

Від нього нічого нового не довідалися. Полоз повторив це все, що сказав священик, тільки розказував більш деталічно. Одну тільки відомість сказав їм, яка спеціально Петра припекла до живого: всі Зваричеві військові речі він передав до бурси, думаючи, що Петро вже не вернеться.

— Як же вуйко думали?! Що я дезертирую? — обурився Зварич.

— А ти думав, що я це буду тримати, аж москалі прийдуть?!..

Городюк не дуже розумів Петрів жаль за тими скарбами і запитався старого:

— Чи не втікаєте з Золочева, на випадок чогось?.. Радник зрезигновано зітхнув.

— Куди ж будемо тікати?!.. Хотіли їхати до вас, але потім думаємо: все одно! На кого хату лишити... А так вже сидимо: що буде, то буде.

— Прошу дуже, — заявив Городюк, — кожної хвили можете їхати. Все-таки в нас безпечніше. Евентуально, коли б навіть і москалів пустили до Золочева, то далі вони абсолютно не підуть.

— Може, Бог дасть, що вони й до Золочева не дійдуть. Казав мені вчора один жандарм (а вони найліпше знають), що під Сасовом наша армія має замкнути москалів у лапку.

Городюк аж засяяв з радости.

— Дуже можливо, — притакнув. — Я вже собі то й сам думав, що тут є якийсь план.

Полоз підніс угору палець і підгорнув брови.

— І то геніальний план!.. Москалі ані незчуються, як попадуть у кліщі.

— А ти, Петре, — звернувся він до Зварича, — як думаєш тепер поступити: стрільців хіба догониш аж у Львові.

— Певно, що так. Поїду до Львова першим потягом.

Городюк підвівся з крісла.

— В такому разі, Петре, їдьмо тепер на залізницю. Запитаємо, як з потягами. Ану ж якийсь тепер відходить...

— Зачекайте ще! Маєте час, — просив Полоз. — Може, щось перекусите?!..

На таку небувалу пропозицію Городюк підсміхнувся до Петра і, може, іншим разом радо пристав би на неї. Але тепер не було часу на те.

— Ні, спасибі вам, не трудіться. Ми таки поїдемо...

В тій хвили ввійшла до кімнати Полозова і святочним голосом попросила всіх на снідання.

Не помогли ніякі викрути. Мусили врешті сісти за стіл і випити з Полозами чай.

І Городюк, і Петро роздумували над небуденною подією. Що могло спонукати отих старих скупиндзягів до такої щедрости?.. Страх, воєнний настрій чи родинний сентимент?!..

Але по сніданку сталася подія, ще більш небувала, ще більш несподівана.

— Петре, ходи-но зі мною на хвилю! — сказав Полоз до Зварича і попросив його до свого кабінету.

Таємничий тон цього зазиву немало здивував Петра. Поза плечі Полоза він перекинувся поглядом із Городюком, який аж губу з дива відчинив.

Ввійшовши в кабінет, старий замкнув за собою двері і... витягнув портмонежку.

— Війна, Петрусь, не жарт, — говорив при цім. — Багато біди прийдеться тобі зазнати... Не раз не доїш... Може, не довезуть харчів, може, треба буде купувати...

— Що, вуйко... гроші?!.. — аж настрашився Петро. — Я не візьму... Мені не треба. Врешті, я буду мати свої...

Полоз відвернув очі від портмонежки і глянув з докромом на Петра.

— Що таке? Дурниці говориш: не треба грошей!

Видобув з портмонежки якийсь банкнот і пхав його в руку Петрові.

Петро цофнув руку.

— Ні, вуйку, я таки не візьму, — сказав широ і немов трохи завстиджено.

Полоз схвилювався.

— Чому не візьмеш? Чи тому, що я твій свояк?!

— Але ж ні... — зам'явся Петро. — Але тому, що мені не треба.

— Треба, не бійся. Бери, як дають...

— Я... дякую... Вуйко самі будуть потрібувати.

— Ти мною не журися, — відповів Полоз. — Ну!.. Петре... Що виробляєш!?

Зварич постановив собі, що за ніяку ціну грошей не візьме.

— Дуже дякую, вуйку... Я розумію, але мені фактично не треба...

Відступився назад і підніс на Полоза очі.

Старий радник перестав уже гніватися. Стояв безпомічно насеред кімнати і жалісно дивився в далечінь.

— Не хочеш,— сказав, немов до себе, старий.— Думаєш: жаль мені буде потім. Старий скупар, думаєш... Сину! Ви — стрільці, то не образ, не книжка і не жебрак. Ви — наше рідне військо! Візьми, сину!

Казав це таким тоном, що Петро розм'як, як віск.

— Вуйку! Я вас не хотів образити. Я собі думав...

— Що ти собі думав про мене, я знаю. Але ти візьми! Прощу тебе. Не тобі даю, а Україні!..

Петро глянув на Полоза і побачив, що радник кліпає очима, стримуючи настирливі сльози. Жаль йому стало старого.

Підійшов ближче і поцілував старого в руку.

— Вибачте, вуйку!

Полоз мовчки обняв його і поцілував у голову.

Петро почув, як йому в кишеню всунулась Полозова рука. Не боронився... Старий не йому давав, а Україні...

Вийшли з кабінету...

— Що ви там за нараду відбували? — спитав Городюк.

— Нічого важного,— відповів весело Полоз.— Я мав дещо Петрові сказати.

Пані Полозова всміхнулася вдоволено. Видно, знала, а може, тільки догадувалась про зміст їхньої розмови.

— Ну, Петре! Час! — закомандував Городюк...

— Ідьмо, дядьку.

Почали прощатися.

Ніколи ще Полози не прощали так сердечно ні одного, ні другого. Аж на поріг вийшли і довго ще руками махали за бужанською фірою.

Бужанці поїхали на станцію. В місто не було чого

їхати. Воно тільки нервозно здригалось і шуміло якимсь придушеним, вистрашеним клекотом. Залізнична станція — мов розпорпане муравлище. Залізничники снувалися без цілі в різні сторони, хапаючись то за це, то за те. На пероні товпа людей — усякого пола, віку і стану. Все те перемішане, перестрашене і розтеркотане, мов старий млин. Оклики, крики і зойки...

Як тільки з'явився біля товпи який залізничник, зараз його окружали з усіх сторін, і запитам не було кінця.

— Коли буде потяг?..

— Бійтеся Бога, чому нема потяга?..

— Де ж той обіцяний?..

Залізничник успокоював, сам не менше перестрашений, і старався якнайшвидше видобутись з обіймів товпи.

— Нічого з цього не буде,— сказав Городюк до Петра.— Не виглядає, щоб потяг швидко надійшов.

Але для певности пішов до уряду за інформаціями. Там сказали йому, що потяг напевно відійде, але коли — не знати, бо спізнений.

Городюк вийшов і махнув безнадійно рукою.

— Нема що чекати!

— А що ж я зроблю?! — журився Петро.

— Поїдеш возом до Львова. Вертаймо назад до Бужан, а звідтам завтра рано просто на Львів.

— Нема іншої ради! — погодився Петро, радий, що ще нинішній день перебуде в Бужанах.

Решта бужанських новобранців теж не мала нічого проти цього, і віз рушив битим шляхом у сторону рідного села.

В Бужанах пані і панночка Керницькі ждали на Городюка, як на спасення. Він мав же ж їм дати перші вістки про заходи коло звільнення отця Еміліяна.

Коли на подвір'ї з'явився і Петро, вони аж ізжахнулися. Поворот Петра не віщував нічого доброго. Але Городюк зацитькав і потішив їх якимось, хоч сам немало загризся перешкодами, які тепер виринули.

Пані Керницька на все годилася, всьому притакувала. Її великі добрі очі спочивали весь час на Городюку, мовби від нього залежало звільнення чоловіка.

— Тільки прошу вас, Петре, — сказала, звертаючись до Зварича, — їдьте якнайскорше до Львова. Я вас, правда, випихаю з дому, але ви самі знаєте, о що розходиться.

— Але ж, пані добродійко, я їду хоч би зараз, — відповів Петро і... дивився на Наталку.

Наталка не просила, щоби їхав, і не могла казати, що ще має час. Сиділа мовчки, понуривши голову, і тільки слухала. Чула вона добре не тільки розмову, але й очі Петра, що весь час блудили по ній...

— Чим же ж ви поїдете? — питалася пані Керницька.

— Не знаю ще. Я міг би їхати ровером, але готово так розмокнути, що далеко не заїду. Мушу піти спитатися хлопців, що зі мною вибираються, може, котрий з них візьме свої коні.

— Їдьте нашими. Тамті, від повозу, повезли мужа, але ще є бороняки.

— Ні, пані, — спротивився Городюк, — вам коні конечні тут, на місці. Як не поїде ніхто з хлопців, то я найму підводу.

— Йди, Петре, — сказав, звертаючись до вихованка, — розвідай, умовся, щоби я знав, як стоїть справа. За той час піду додому, трохи пересплюся, бо таки змучила мене нинішня поїздка...

Вийшли обидва разом з приходства, і зараз за ворітьми звернувся директор до Петра:

— Слухай, хлопче! Щоби ти часом не вирвався з тим усім, що ми нині почули і побачили.

— Добре, дядьку, я не буду.

— Бачиш, я так боявся, щоб ти не почав оповідати. Не треба. Ще їм до жури бракує страху! А воно дурниця... Звичайний військовий маневр.

Розійшлися...

Петро пішов шукати своїх військових товаришів, а Городюк поплівся додому, змучений дорогою, враженнями, а якби хтось докладніше заглянув у його душу, то й деякими сумнівами щодо швидкого звільнення отця Еміліяна.

Довго не вертався Зварич із села. Городюк уже й виспався, вже збирався на обід до Керницьких (Городюки нині не варили), а Петра ще не було.

Не дочекавшись його, Городюк пішов сам.

Щойно коло четвертої пополудні вернув Петро.

Пані Керницька хотіла зараз дати йому щось їсти, але Петро подякував. Пополуднував, як казав, добре в Василя і зовсім не голодний.

— Чого ж ти так довго сидів? — запитала його пані Городюкова.

Петро сердито мотнув головою.

— Чого?! Тета не знають наших людей?! Все добре, як хтось їм щось робить, але коли треба самим що-небудь, то їх тоді нема.

— Ну?! — спитався Городюк.

— Ніхто не хоче їхати! Кожний каже: «Я би з охотою... але... може б, тамтой поїхав. Йому легше!...»

— Значить, ти не маєш підводи?

— Не маю.

— То чого ж було сидіти так довго? Треба було вернути назад.

Зварич усміхнувся вдоволено.

— Вже-то я дурно не сидів. Зійшлися до Василя хлопці, я там їм дещо розповідав і завтра ще один їде.

— То гарно, — похвалив Городюк, — але чим?

— Пане директор, — обізвалася Керницька. — Я ж вам казала: не буде фіри з села, нехай їде наша.

Городюк затріпав рукою.

— Ані мені такого, пані, не говоріть, — сказав остро. — Вам коней треба тут, і справа скінчена. Не буде підводи так, то найметься когось.

— Таки так, пані,— докинула Городюкова.— Вам треба конечно коней при господарстві. Чи поїхати де, чи привезти чого...

— Певно, що треба, але будуть тамті, що поїхали з мужем! Два-три дні ми можемо обійтися без коней.

Пані Керницька така була певна швидкого повороту чоловіка, що призначила на це найбільше два-три дні.

— Ні, пані,— заперечив Городюк,— нехай воно собі як хоче буде, ваших коней не можна брати. Ти, Петре, відпінеш, може, підеш додому пожитися, а я вже справу сам поладжув. П'ять січових стрільців варті того, щоб їм найняти фіру до Львова,— закінчив весело і не без певної гордості.

— А знаєте, дядьку,— пригадав собі Петро,— в Василя був і старий Федорій. Каже, що він сам ще пішов би на війну.

— Диви на старого! — засміявся Городюк.— Таж йому вже яких сімдесят літ. Але чекай-но: добра гадка! Може б, так старий Федорій поїхав з вами?!..

— Може... Я його не питався, бо він пізніше прийшов, а я вже був лихий, що жаден з хлопців не хоче дати своїх коней.

Старший, більш досвідчений Городюк станув у обороні бужанців.

— Ти не дуже їм дивуйся. З них кожний має над собою батька і коней не може взяти на свою руку. Добре, що самі йдуть до стрільців. Я по Бужанах не дуже багато сподівався.

— Е, було б і більше,— хвалився Петро.— Але ще замолоді — сімнайцять-вісімнайцятьлітні. Діти! Кріса не втримав би в руках.

Городюкова обкинула оком свого вихованка і аж усміхнулася. Високий, рівноплечий, з широкими грудьми. Молодий дубчак, що виріс на добрій почві, і хоч ще тонкий, встоїться вже кожній бурі. Не видержала, щоб не похвалити його.

— Який ти цікавий! Не кожний може бути такий, як ти. — Що правда,— усміхнулася Керницька,— то ви, Петре, здається, втримаєте в руках і два кріси.

Петро почув, як Наталчин погляд на хвилю обійняв його цілого і знову сховався у закуток. Під впливом того погляду сів ще простіше, як сидів, і відповів, нібито скромно, пані Керницькій:

— Два я ще не пробував, але один, здається, втримаю...

— Коли ж ви нарадилися їхати,— завернув Городюк розмову знов на справу виїзду.

— Завтра, скоро світ. Коби тільки були коні.

— Ти вже кіньми не журися. Зараз... до Львова є яких 65 кілометрів... Виїдете зрання, то можете бути на вечір у Львові. Але ліпше заїхати в якесь село під Львовом і щойно другої днини вїхати до міста. Вигідніше по дневі, і коней нема так де поставити на нічліг.— А звертаючись до Керницької: — Я зараз-таки в вас, пані, сідаю і пишу листи. А ви дайте служницю, нехай піде до старого Федорія і попросить його сюди.

— А ти,— знову звернувся до Петра,— піди додому, пожитися, відпінни, бо завтра перед тобою дорога.

— Я не змучений. Що мені таке!..— відповів легко-важно Петро.

— Чого додому? — обізвалася пані Керницька.— От я вам постелю подушку в салоні на отомані, кладіться і спить.

— Цілую ручки, пані добродійко, я зовсім не хочу спати.

— То бодай собі полежите.

— Наталко,— звернулася до дочки,— дай там яку подушку до салону.

— А я попрошу листового паперу і чорнила,— обізвалася Городюк.

— Маєте в канцелярії, прошу за мною,— і вийшла з Городюком з кімнати.

За хвилину остався в їдальні тільки Зварич. Тета з паннею Керницькою кудись пішла (чи не до кухні каву робити), дядько засів у канцелярії писати листи, а Наталка стелила йому в салоні.

Їдальня була між салоном і спальнею старих Керницьких, і Петро знав, що Наталка, коли схоче взяти зі спальні подушку, мусить переходити через його pokій. Ждав на ту хвилину і zarazом боявся цього. Від часу, як перший раз поцілував її, відносини між ними змінилися, стали якісь немов натягнуті. Те, що передше випадало, тепер соромило і його, і її.

Ось Наталка за стіною стелила йому. Коли був би просто зайшов туди і балакав свobodно. Тепер чогось не мав сміливості, так, ніби воно непристойно і «ще хтось собі Бог зна що подумає».

Чекав на більш підходящий момент, коли вона буде переходити через їдальню.

Але Наталка, хоч і крутилася коло дверей, до кімнати не входила. Вже зібрався був Петро на відвагу, щоб бодай крізь двері заговорити, коли вони відчинилися і на порозі станула Наталка.

— Прошу кластися, вже постелене, — сказала тихо і замкнула двері назад.

Петро встав і хвилину здержав віддих та надслухував.

Почув, як замкнулися двері від канцелярії, і щойно тоді ввійшов до салону.

Зараз біля дверей стояла у кутку отомана, тепер застелена постілью.

«Звідки вона подушку взяла?» — подумав Петро і відкинув ковдру.

На білій пошивці виднілися вигадані букви: Н. К.

Ці дві букви розв'язали загадку. Наталка спала в канцелярії і звідтіля принесла подушку.

Не знати, чи Наталка принесла її тому, що не хотіла переходити через їдальню, чи, може, тому, щоби Петро спав на її подушці?!

Петро швидко розібрався і потону в сніжно-білу постіль. Обвіяв його запах білих бозів — улюбленої парфуми Наталки. Притулив лице до подушки і мріяв про золоте волосся під зеленою хусткою, про сині очі в тіні чорних вій і про точені ручки, що гадюкою обвилися були довкруги його шиї. Білі бози оп'янювали його мозок, і здавалося йому, що кохана дівчина при нім так дуже-дуже близько... Хоч встидався тієї думки, хоч відганяв її від себе — вона повертала, як уперта оса.

Надворі тарабанили важкі годинник, а в кухні теркотів млинок від кави.

Не встоїться супроти цієї монотонної музики хоч би який мрійник! І білі бози, і дівоча подушка, і привабливі образи закоханої уяви розплилися, затерлися, зникли. Склеїлися розміряні очі хлопця, і до музики дошу, годинника та млинка долучився ще глибокий віддих здорових Петрових грудей...

Збудив його якийсь стукіт. В півсні зжахнувся, бо здавалося йому, що в кімнату вскочили москалі. Зірвався як опарений і замість бородатого москаля побачив круглолицю Настуньку.

— Що сталося? — спитав перестрашено.

— Хі-хі-хі! — захіхотіла Настунька. — Нічого, паничу. Та то я воду для вас принесла.

— Ага-а! — відітхнув з полегшею Петро. — А то вже пізно, Настунько?

— Та вже трохи. Пан директор казали, щоби панич вставали, бо вже хочуть додому йти.

— Добре-добре. Я зараз встаю... Чого смієшся, Настунько? — запитав, побачивши, що дівчина не відходить, а станула і дивиться підсміхаючись.

Настунька стягнула уста і прибралася в кімнату повагу.

— Та де я сміюся. Я йно дивлюся, звідки панич таку красну квітку взяли?

— Де?!.. Яку квітку?!

— А от, коло голови на подушці...

Петро оглянувся. На подушці лежала розкішна біла айстра.

Якось йому ніяково зробилося перед Настунькою.

— Видно, тут лежала перед тим. Може, панночка забула...

Настунька моргнула оком.

— Та й мені здається, що то панночка. А може, квітка через вікно влетіла?!

Петро вдав, що його та ціла історія не цікавить.

— Що балакаєш дурниці! Панночка стелила і, певно, забула. А може, й не панночка...

Настунька раптом зробилася поважна, майже сумна.

— Панночка, паничу, панночка! — зітхнула жалісно. — Ой, як вона вас любить!.. Гріх би був, якби ви її кинули.

Петро скочив як укушений.

— Настунька! Що тобі до голови якесь таке приходить. І не говори ніде такого, бо ще Бог зна, що вийде з цього.

А щоби перервати не так немилу, як небезпечну розмову, виправив Настуньку з кімнати.

— Но йди вже, йди і не говори багато! Я хочу збиратися.

— Та йду, йду, — відповіла Настунька без тіни образи, — але, бігме, шкода би було панночки...

Ледве замкнулись за нею двері, Петро вже тримав квітку в руках. Свіжа, мокра ще від дощу айстра тремтіла в його руках, поблискуючи краплями. Перед хвилиною, видно, зірвана і вкинена через вікно...

Хто вкинув її?! Адже хіба не стара Керницька, ані Городюкова!..

Може, Настунька?!.. Смішне! Хоч і яка вона була смілива і почувалась майже членом рідні Керницьких, не мала б роботи дряпатися по вікнах і кидати на нього айстрами...

Наталка?!.. Тільки Наталка!.. Вона одна могла і мала право це зробити. Люба, кохана дівчина! Навіть на хвилину не забула про нього. Як вона мусила десь встидатися, коли підлазила до вікна! Як мусила тремтіти, щоб хто не побачив її!

Але спритна мала... Вікно, щоправда, недалеко, все ж таки треба зручності, щоб кинути квітку через нього на отоману.

Петро Бог зна доки роздумував би над випадком і подивляв би квітку, якби солодких міркувань не перервав був голос пані Керницької.

— Пане Петре! Ви вже готові?!

Петро відрухово сховав за себе квітку.

— Ще ні, пані добродійко, — відповів, — але зараз буду.

— Збирайтеся раз-два. Прийшов старий Федорій і хоче з вами бачитися.

Петро вискочив швидко з постелі і за пару хвилин був уже готовий. Тільки біла айстра загаяла його трохи. Не знав, що з нею зробити. Спершу вирішив сховати до нотесу, але жаль було, що помнеться. Потім постановив оставити квітку в салоні і вже навіть знайшов був сховок на неї. Але й це йому не сподобалося. Найрадіше взяв би її зі собою... По зрілій надумі прийшов до висновку, що найкраще всадити її до бутоньєрки. Нехай Наталка бачить, що він айстру знайшов і що догадується, від кого вона. Був би, може, таке і зробив, але пані Керницька перешкодила, бо застукала до дверей так нагло, що Петро одним махом сховав айстру до кишені і кликнув:

— Прошу!

Пані Керницька відчинила двері і станула на порозі.

— Як же, добре було спати? — запитала.

— Знаменито! Дуже дякую... Чи старий Федорій ще є!

— Є-є! В кухні чекає на вас вже з півгодини.

— Чому ж мене скорше не збудили! — бідкався Петро.

— Ви вже не спали. Тільки дуже помалу збиралися,— докоряла з усміхом пані Керницька.

— То неможливе, таж я так...— не докінчив уже, що швидко збирався, бо пригадав собі айстру і скільки він з нею навозився.

Чув її в кишені. Легенько всадив руку туди та обгорнув пальцями, щоб не зім'яти.

Так забезпечений, рушив до кухні.

Городюки пішли були додому, а директор казав, щоб Федорія послали до нього, як тільки з'явиться. Але Федорій перше хотів говорити з паничем.

— Дай Боже здоров'я, пане Федорій! — привітав старого Петро.

— Слава Ісусу Христу,— сказав старий, встаючи з лави.— Я до вас, паничу...

— Я до вас, не ви до мене,— перервав йому Зварич.

— Ні, я таки до вас.

— За вами приходила Настунька.

— Ая... казали мені діти, що була. Але мене не було дома, бо я щойно недавно з поля вернувся... Ви хочете завтра, паничу, до Львова їхати.

— Та хочу, але фіри не маю. Я, власне, хотів вас просити, щоб ви були такі добрі дати мені коні.

— Я й того прийшов. Чув я нині рано, що ніхто не хоче їхати, та й думаю собі: як же ж так!? Не ваша то власна потреба, а нас всіх. От і отця духовного рятувати, і до війська йти. Треба вам поміч дати. То й прийшов вам сказати, що я на завтра дам своїх коней.

— О, дай же вам Боже здоров'я,— втішився Зварич.— Воно довго не забавить, за два дні будете назад.

— А якби й довше — не велика річ. Робив я ще не такі дороги.

— А до Львова дорогу знаєте?

Старий Федорій широко засміявся, аж йому зморшки подвоїлися.

— Чи дорогу знаю!? Дай вам Боже тільки літ, що я разів до Львова їздив. За моїх часів ще залізниці не було, а потім хоч і була, люди ще довго возами їздили.

— А щодо ціни, то я з вами не буду зговорюватися. Ви вже собі з паном директором полагойдите.

Старий не зрозумів чи, може, вдавав, що не розуміє.

— Якої ціни?!— запитався.

— За їзду до Львова.

Дід Федорій випростався як лиш міг і якимсь проречистим голосом заявив:

— Нехай мені панич не говорять такого. Я не для грошей згодився їхати. Для вас, молодих хлопців, то роблю, що йдете добровільно свою землю боронити, за найяснішого монарха постояти.

Петрові станули сльози в очах. Дивився з подивом на старого, що гордо підніс угору низько стрижену сиву голову і моргав навислими бровами. Почув, що, може, образив старого, і став перепрошувати:

— Ви не беріть мені, пане Федорій, того за зле, але я не знаю, як воно буде...

— Нехай вже так буде, паничу, як я казав... До війська я вже застарий, то бодай вас, молодих, підвезу.

— Дуже вам дякую,— говорив зворушено Петро.— Ходім тепер до школи. Там умовимося, коли і як.

— Міркую, треба знання, паничу, досвіта, бо й дорога по дощі не дуже мудра, і такі є куди махати.

— А ще як дощ буде,— докинув Петро.

— Не показує,— відповів дід.— Моя нога не обзивається, і кури пішли хутко спати...

— Куди ви, пане Петре? — питалася пані Керницька.

— Йду, пані добродійко, до школи з Федорієм могорич запити,— відповів весело.

— Поїде?!

— Не тільки поїде, але й грошей не хоче старий. Каже: «Підвезу бодай вас, молодих, коли вже сам застарий іти з вами. Ви йдете, — каже, — добровільно свою землю боронити?»...

— Дивіть, який чесний чоловік!.. А вертайтеся назад і просіть вуйків, щоб скоро приходили! — кликнула за Петром.

Петро йшов поруч зі старим, взявши його з пошаною на праву руку, і щораз поглядав на старого. Дід Федорій наче відмолодів, відродився. Голова догори, око блистить молодечим огнем, а ноги додержують ходу і тримають крок. Чи не пригадав собі старий своїх безконечних маршів, які робив тому піввіку назад? Чи не причувається йому бойова сурма, не гуде барабан, не лопотить над головою хоругов?! Чи не почувся воєнним товаришем того молодика і сам став на п'ятдесят літ молодшим?!

Вечером Городюки і Петро були знову на приходстві.

Сиділи за столом у їдальні і спокійно гуторили, так, немов отець Еміліян не був арештований, а Петро не від'їздив завтра на війну.

— Десь-то мій бідний муж, — згадала була пані Керницька, і очі зайшли сльозами.

Але нові і старі аргументи Городюка та її власне переконання, що то лише хвилева помилка, відігнали чорні думки і випогодили обличчя.

Так само і щодо Петра...

Не раз око пані Городюкової сповнялося сумом, коли падало на дорогого «хлопчиська», але зараз приходила потішаюча думка: «Він же їде щойно вчитися. А заки вивчиться — війна вже, певно, скінчиться»...

Городюк загалом був такий, що не любив показувати назверх, що всередині діялося, а Наталка так мало брала участі в розмові, що не входила в рахубу.

— Тому-то настроїй прощального вечора не був ні похоронний, ні навіть святочний, бо ніхто не здавав собі справи, чим він є.

— Цікаво, де стрільці розмістилися у Львові? — думав голосно Городюк.

— Певно, по наших домах, — сказала пані Керницька. — Чи то мало наших родин у Львові?

Петро підсміхнувся з такого «цивільного трактування справи».

— То неможливе, пані добродійко. Це ж військо! У Львові не те, що в Золочеві. Мусить бути якийсь військовий лад. Я думаю, що стрільці мають там якісь австрійські казарми.

— А може, не стоять у самім Львові. Може, по доколичних селах, — догадувався Городюк.

— І це може бути, — підтвердив Петро.

— Але штаб, певно, стоїть у Львові.

— Очевидно. Адже це мусить бути неабиякий апарат. На нього треба поміщення. Відділи, мапи, телефони, телеграфи...

— А чи стрільці мають і кінноту? — запиталася Наталка.

— О! Панні Наталці тільки кіннота в голові, — засміявся Городюк.

Петрові здавалося, що Наталка вже ставила йому таке питання. А що він їй тоді відповів — не пам'ятає.

— Чи мають кінноту?! — повторив її питання. — Певно, що мусять мати!

Петро глянув на Наталку і побачив, що вона жалувала вже, що запиталася, бо почервоніла на лиці.

«Пригадала собі полк драгунів», — подумав, і зробилося йому чогось досадно. Досадно на Наталку, на драгунів, на себе і на стрільців.

А тут ще, як на те, пані Керницька запиталася: — А ви, Петре, до чого вступаєте: до піхоти чи до кінноти?

Петро не знав, як викрутитися.

— Я... пані добродійко... Де мене призначать! — знайшов накінці вихід.

Але, глянувши на Наталку, як вона розчаровано дивилася десь у кут кімнати, додав швидко:

— Я буду старатися до кінноти.

Це мусило подобатися Наталці, але могло не подобатися пані Городюковій.

— Ей, Петре! — сказала журливо. — Пощо тобі кіннота... Ще якого тобі недоброго коня дадуть... За нещастя не тяжко... Завсіди при піхоті безпечніше.

Петро самовпевнено надувся.

— Якось я вже собі дам раду!

— «Дам раду», — промовила Городюкова, — а ось у Золочеві минулого року скинув насеред міста кінь вояка і копитами стратував на смерть.

— Хто знає, чи то, тето, не видумка! Десь хтось комусь оповідав... зрештою, видно, недобре дёржався або п'яний був... А може, не вмів їздити.

— Говори своє: не вмів їздити! Таж то був улан...

Петро тільки мовчки всміхнувся, але нічого не відповів. Так само ніхто з присутніх не відізвався. Настала тиша, така, серед якої, кажуть, дурень десь родиться.

Не раз, буває, в товаристві вривається розмова не знати чому і від чого. Всі брали участь і гутірці, а дивись, раптом усі, як на команду, змовкнуть і ні пари з уст.

Чи товариство на приходстві піддержувало тільки розмову, чи думками кожне з них літало кудись, досить, що їдальню залила на мить тиша, так що чути було тикання годинника зі салону.

Нараз крізь відчинене вікно влетів у кімнату глухий, розтяглий гуркіт. Всі натягнули шиї, надслухуючи.

— Чи то мені причулося, чи справді щось гуркнуло? — спитала Городюкова.

Керницька порушилась нервозно.

— Я також чула, але мені здавалося, що то в кухні чимсь...

Городюк мовчки встав і підійшов до вікна.

В кімнаті знову стихли всі.

За хвилию десь віддалік загуділо знову, тим разом ще виразніше.

Городюк потакнув головою, але нічого не сказав.

Знову пронеслися два гуркоти один за другим.

— То, здається, не в кухні, пані добродійко, — сказав півголосом Петро.

Городюк відвернувся від вікна.

— Десь гармати стріляють, — промовив задумливо. — Але то дуже далеко. По дощі вогкий воздух, то голос іде світами.

Останні його слова хоч і давали деяку потіху, але настрої вже не поправився. Війна, яку на хвилию хоче хто забути, зараз пригадається яким-небудь способом.

— Може, вийдемо на веранду послухати? — запропонувала пані Керницька.

Петро, правду сказати, радий був тим гуркотам, що прийшли дуже впору. Він тратив уже надію на розмову з Наталкою. Хоч війна яка жорстока є, а часто дає своїм дітям-воякам хвилини радості. Одні кажуть, що це з доброго серця, другі — що зі злости.

Товариство вийшло на веранду, а далі і на сходи.

Дош під вечір зовсім усух. По небі тягнулися ватаги волохатих хмар, але вже крізь них то тут, то там виглянула зірка. Було тихо і темно. Тільки земля вдихала повною груддю свіжий, чистий воздух і дерева та куші струшували великі каплі води. Падала така капля важко, як застрілена пташка, лопаючи голосно об листя і цвяхом забивалася в землю.

— Будете мати завтра гарну дорогу, — сказав Городюк, поглядаючи на небо.

— Здається, буде погода, — додала Городюкова і важко зітхнула.

Петро мовчав. Тиха, таємна ніч, близькість коханої дівчини і завтрашній від'їзд замкнули йому уста.

Старші вийшли були аж на сходи, Наталка стояла в дверях веранди, а він за нею. Спертий одною рукою в одвірок, дивився задуманими очима кудись у далечині.

З вікна їдальні кидала лампа смуги світла на горodeць. Килим послався від вікна, через середушу клумбу і спинявся на густих кущах порічок. Темінь розступилася перед ним, але тим більше збилася по боках, закриваючи все, що далось закрити.

Зварич глянув туди і побачив білі айстри, що при світлі лампи сріблом виблискували. Виходили з темряви стрепіхаті головки, попритулювались одна до одної і цікаво заглядали в сторону вікна.

— Які в вас цього року прекрасні білі айстри! — сказав Петро до Наталки.

— Та, досить гарні, — відповіла Наталка.

— Але найкращі в салоні ростуть, — додав шепотом.

Наталка нічого не відповіла, але Петро відчув, що всміхнулася.

Легко, помаленьку, немовби з острахом положив їй свою руку на рамі, готовий кожної хвили до відвороту. Але Наталка не пручалася, і рука остала на своїм місці. По тій руці побігла гаряча течія, така люба та сододка, і влилася в Петрові груди.

Просив Бога, щоб не заговорив до нього хтось зі старших, не вирвав з цього стану, не розбив мовчазної розмови двох сердець. Бог був ласкав. Городюк говорив щось із обидвома панями і не звертався з нічим до нього.

Петро ледве помітно почав притягати рамі дівчини до себе. Спершу воно мов не давалось, але потім, ніби знесилене, безвільно подалося назад. Перед очима хлопця заблестіла на тлі темної ночі золота голівка. Така кохана, маленька голівка, що стільки разів і снилася, і придивжувалась йому.

Не міг здержатись...

Обережно нагнувся і поцілував пахуче волосся дівчини.

Наталка і тепер не кинулась. Тільки легесенько похилилась наперед і висвободила рамі.

Але за хвилию рука хлопця знову знайшлася на давнім місці і знову золота голівка виплила з темряви.

Саме тоді на сході загуркотів новий вистріл.

Наталка, мов ліщина від вітру, подалася назад і сперлася на Петрові груди. Петро вдруге притулив уста до її голови, і цим разом голова вже не відплила. Пальці сильніше пригорнули рамі — подавалося під натиском, послушне і безборонне.

За недалекими горбами Вороняків горіла битва, на сходах перед верандою стояли зажурені Городюки і пані Керницька, а за їхніми плечима молодий хлопець і дівчина забули про все на світі.

Що їм війна, що їм незнане завтра?! Нині, тепер, у цій хвилині знали тільки себе і думали тільки про себе.

Над ними літне небо, похмуре, але ласкаве... Довкола затишна темрява манила, мов глибока вода, щоби пірнути в неї... Та про те хіба тільки думати могли молодята. Вступ до тієї темної святині заступало їм троє стадиях, що на сходах веранди вслухувались у відгуки війни.

— Час нам додому, — сказав голосно Городюк, скінчивши дослідити над стратегічним положенням.

— Хіба ж то вже так пізно? — пробувала задержувати пані Керницька.

— Буде коло одинайцяті... Завтра Петро раненько їде, треба ще приготувати дещо, ну, і виспатися мусить.

— Ще висплюся досить, — боронився Петро. — Прошу мною не в'язатися. Але, може, пані добродійка сплячі? — звернувся до Керницької.

— Я зовсім ні.

— Здається, Наталка з нас найбільше хоче спати, — сказала пані Городюкова.

— Я?! Чому саме я? — здивувалася дівчина.

— Цілий час мовчиш, ні слова від тебе не чути.

— Мене трохи голова розболіла.

— Болить тебе голова?!

— Ні... боліла, але вже перестала...

— Ні, що вже не кажіть, а ми вже таки підемо,— сказав рішуче Городюк.— Пізня година, спати час.

Не було відклику. Всі ввійшли назад у їдальню і почали прощатися.

— Так ви, значить, завтра раненько вже їдете! — промовила до Петра пані Керницька.

— Іду, пані добродійко,— відповів Петро, вклонившись.

— Нехай же вас пан Біг хоронить і в своїй опіці тримає,— промовила урочисто і поцілувала його в голову.— Вертайте здорові і веселі. А мужеві перекажіть, щоб не задержувався у Львові, бо ми тут такі неспокійні.

— Скажу, пані добродійко.

— Та й самі не дуже там засиджуйтеся. Як тільки зможете, приїдьте разом з мужем...

Наталка весь час прощання стояла біля мами і навіть не дивилася на Петра. Здавалося їй, що зараз би хтось запримітив що-небудь.

Петро підступив до неї і твердо виголосив:

— Будьте здорові, панно Наталко!

Йому здавалося, що заграв роль знаменито. Але коли б був побачив очі Городюкові, був би, напевно, стратив резон. Тиха, мовчазлива директорова багато більше виділяла від других. Як тільки Петро підступив до Наталки, Городюкова відвернулася і, поправляючи волосся, витерла дві непрошені сльози.

Наталка подала Петрові руку і сказала тихо своє звичайне:

— До побачення!

Тільки було їх прощання...

Холодний, погідний ранок довго стукав у шибку, заки збудив Петра. Дядько вже був на ногах, а тета навіть не клалася.

Заїхала фіра, і в хату ввійшов дід Федорій.

— Ну, паничу, хіба поїдемо,— сказав весело.

— Поїдемо, пане Федорій.

— А хлопці вже є всі? — спитався Городюк.

— Є, Богу дякувати, всі чотири. Чекали вже на мене коло школи.

— То кличте, пане Федорій, їх досередини. Вип'ємо на дорогу.

За хвилину ввійшли новобранці. Веселі, бадьорі — ніхто й не сказав би, що на війну йдуть.

Випили, закусили, а дід Федорій, втерши вуса, немов закомандував:

— Ну, з Богом рушаймо!

Петро приступив до тети.

Обняла його за голову руками і тільки всього вимовила:

— Будь здоровий, сину...

По її блідім, гарнім обличчі котилися рясні сльози, але плач, хоч і душив за горло, не вирвався з грудей.

Боліли, видно, Городюка ці сльози, бо, щоб себе піддержати, став гримати на жінку:

— Чого ж тут плакати?! Не бійся, незадовго знов буде тут! Хто зна, чи взагалі стрільці підуть на фронт.

— Та то вже, прошу пана, жіноче діло — плакати,— взявся боронити Городюкову дід Федорій.

— Сервус, хлопче! Бувай здоров! Тримайся добре,— прощав Городюк Петра, як товариша.

Навіть не хотів дати себе поцілувати в руку.

Петро вибіг до кухні і станув напроти заплаканої Юстини. Втирала запаскою сльози і хлипала від плачу.

— Пани... чень... ку зо... ло... тенький. Нехай вас Матінка Божя про... ва... дить.

Петро хотів якнайшвидше вийти з хати, бо чув, що сльози ось-ось бризнуть йому з очей. Подав швидко Юстині руку.

— Бувай здорова! Не плач, а ще не вмираю,— сказав, щоб себе самого підбадьорити.

Дівчина простягнула до нього якийсь папірець.

— Нате вам образок... Пречистої Діви... Вона вас з-під куль ви... веде... від не... ща... стя... охоронить.

Подала Петрові маленький образочок Матері Божої, пом'ятий і забризканий. Видно, не раз і не два був у її руках, не один поцілунок засох на ньому. Може, й тому таким дорогим був для неї, таким чудотворним видався... Петро взяв з її дрижачих рук образочок і якимось ніяково всміхався. Але всередині в ньому товкся плач, давив горло і запирав віддих.

Розжалоблювало його оте щире прив'язання до нього її простої душі і та велика віра її доброго серця.

— Візьміть його... візьміть,— просила Юстина, мов боялася, що Петро не прийме жертви.

— Дякую тобі, дякую,— відповів і швидко пустився до дверей.

Обвіяв його здоровий, холодний воздух, і відразу стало легше на душі.

Хлопці вже розмістилися на возі, оставивши для нього місце на заднім сидженні.

Коло воза стовпилися мами, батьки і рідня новобранців. Балакали собі спокійно, немов хлопці не на війну, але навіть і не до війська йшли. Імовірно, здавалося їм, що стрільці — то ніби військо, ніби ні, щось так, як «Січі» або «Соколи».

Петро скочив на віз.

— Пам'ятай,— наказував Городюк,— зараз порозноси листи!

— Петрику, вважай на себе! — кликнула ще пані Городюкова.

Рушили...

Тоді, як на команду, чотири сільські хлопці затягнули рекрутської:

Я в дорогу виїжджаю,
На серденьку тугу маю.
Бувай ми здорова,
Ти дівчино моя...

Розкотилася пісня по селу, як хвиля по ставу.

Тоді шойно бухнув плач серед зібраного народу. Зрозуміли всі аж тепер, що хлопці на правду їдуть до війська. Адже цілі десятки літ лунала ця пісня в селі тоді, як хлопці до війська йшли.

Новобранці чули позаду плач, і тим завзятіше вимували капелюхами, і тим голосніше співали.

Вже віз давно сховався за хатами, вже й гуркіт коліс потонув у ранній мряці, а пісня ще і ще кружляла біля школи:

...Я в дорогу виїжджаю,
На серденьку тугу маю...

Чи тільки вони мали на серденьку тугу?!

Ось Городюк пішов у садок і там сидить на лавочці, схиливши на руки голову.

А пані Городюкова?!

Клячуть у спальні перед образом і трясеться від сердечного ридання...

...Бувай ми здорова,
Ти дівчино моя...

Десь думає собі Петро: «Чи чує ці слова дівчина моя?!»

На приходстві в канцелярії вікно відчинене, а золота голівка вже довго коло нього. Рекрутська пісня залітає і сюди. І клониться золота голівка на руки, а на синіх волосках стільки роси!..

В кімнату входить нечутно пані Керницька.

— Не плач, доню,— говорить ніжно,— і тато вернеться, і... він приїде...

А пісня щораз слабша, щораз дальша...

Вже слів не чути...

Вже тільки поодинокі згуки долітають...

Вже нічого... Знову згук...

І тихо...

Поїхали...

Литературно-художественное издание

КУПЧИНСКИЙ
РОМАН ГРИГОРЬЕВИЧ

МЕТЕЛЬ

І. ПЫЛИЛАСЬ ДОРОЖЕНЬКА
Повесть из стрелецкой жизни

Вступительная статья Салыги Тараса Юрьевича
Художественное оформление Приймы Любомира Владимировича

Львов, «Каменяр»
(На украинском языке)

Художний редактор В. І. Сава
Технічний редактор З. Ф. Стецьків
Коректор І. М. Микита

ИБ № 2087

Здано на складання 13. 11. 90. Підписано до друку 25. 12. 90. Формат 70×160¹/₃₂.
Папір офсет. № 2. Гарнітура літературна. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 7,15.
Умов. фарбовідб. 7,31. Обл.-вид. арк. 8,61. Тираж 100 000 пр. Замовлення 1314-0.
Ціна 4 крб. 50 к.

Видавництво «Каменяр». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20

Купчинський Р. Г.

К92 Заметіль. І. Курилася доріженька: Повість
зі стрілецького життя / Вступ. ст. Т. Ю. Са-
лиги; Худож. оформл. Л. В. Прийм. — Львів:
Каменяр, 1991. — 175 с.

ISBN 5-7745-0393-3: 4 крб. 50 к., 100 000 пр.

«Курилася доріженька» — перша повість західноукраїнського письменника (1894—1976) із його трилогії «Заметіль», що є талановитою спробою художньо відтворити середовище, в якому зродилася стрілецька ідея, залишивши глибокий слід у пам'яті українського народу. Описувані події автор пережив як співучасник та очевидець, а тому твір має значення «гарячого документа» для вивчення історії відродження державності на західноукраїнських землях.

К 4702640101-040

М214(04)-91

Без оголошення

ББК 84Ук1-4

